

'Ziekenzalving of ziekenzegening'

een pastoraal dilemma

Eindwerkstuk in het kader van de bacheloropleiding
Theologie en Levensbeschouwing, pastorale variant.

Fontys Hogescholen, locatie Amsterdam
Door: N.J.M. (Klaas) Faber
Studentnummer: 2022830
Begeleid door: Drs. J.R.H. Schuurmans

Ochten, 1 mei 2008
Op het Hoogfeest van de Hemelvaart van de Heer

Fresco uit de catacombe van Petrus en Marcellinus, begin 4e eeuw

De scène geeft de ontmoeting weer tussen Jezus en de vrouw die aan bloedvloeïing leed, Deze vrouw, die al jarenlang veel te verduren had, wordt, wanneer zij de mantel van Jezus aanraakt, genezen door de kracht die van Hem is uitgegaan (vgl. Mc. 5,25-34).

De sacramenten van de kerk zetten vandaag de werken voort die Christus gedurende zijn aardse leven volbracht heeft. De sacramenten zijn als deze krachten die van het lichaam van Christus uitgaan om ons te genezen van de verwondingen van de zonde en ons het nieuwe leven van Christus te geven.

Deze afbeelding symboliseert dus de goddelijke en heilzame kracht van Gods Zoon die heel de mens, naar lichaam en ziel, redt door middel van het sacramentele leven.

'Ziekenzalving of ziekenzegening'

een pastoraal dilemma

'Om troost,tot kracht'

Eindwerkstuk in het kader van de bacheloropleiding
Theologie en Levensbeschouwing, pastorale variant.

Fontys Hogescholen, locatie Amsterdam
Door: N.J.M. (Klaas) Faber
Studentnummer: 2022830
Begeleid door: Drs. J.R.H. Schuurmans

Ochten, 1 mei 2008

Op het Hoogfeest van de Hemelvaart van de Heer

INHOUDSOPGAVE

Blz.

INLEIDING

3

HOOFDSTUK 1 SACRAMENTENTHEOLOGIE

	1.1	Zichtbaar Woord van God	
6	1.2	Godsontmoeting via Christus	
6			
	1.3	Pastoraal-praktisch probleemveld	
		7	
	1.4	Wat is een sacrament	
		7	
	1.5	Sacramentele vieringen	
		8	
	1.6	De antropologische dimensie van de sacramenten	
		9	
	1.7	De christologische dimensie van de sacramenten	
		10	
	1.8	De ecclesiologische dimensie van de sacramenten	
		11	
	1.9	Het sacramentele zevental	
		12	

HOOFDSTUK 2 DE ZIEKENZALVING IN HISTORISCH-THEOLOGISCH PERSPECTIEF

	2.1	De bijbelse grondslag	
		16	
	2.2	Continuïteit en discontinuïteit van de ziekenzalving	
		18	
	2.3	Het Concilie van Trente	
		19	
	2.4	Het Tweede Vaticaans Concilie	
		20	

HOOFDSTUK 3 ONTWIKKELINGEN NA HET TWEEDE VATICAAANS CONCILIE

	3.1	Ziekenritueel	
		21	

3.2	Inhoud van de herziene Orde van Dienst	21
-----	--	----

HOOFDSTUK 4	HET SACRAMENT VAN DE ZIEKEN IN DE POSTMODERNE TIJD	
23	4.1 De Geestesgave van het sacrament	
	4.2 Tweezijdige identificatie met Christus	23
	4.3 Dragen en gedragen worden	24
	4.4 Boetesacrament het springende punt	25
	4.5 Directe relatie tussen doopsel en ziekenzalving	26
	4.6 De praktijk van de ziekenzalving	27
	4.7 Een voorbeeld uit de praktijk	27
	4.8 De feitelijke bedienaar van de ziekenzalving	29

HOOFDSTUK 5	ZIEKENZALVING ALS PENDANT VAN DE ZIEKENZEGENING	
	5.1 Bijbels-Theologische gezichtspunten van het zegenen	31
	5.2 Zegen als handeling van mensen	32
	5.3 Pastoraal-Theologische overwegingen	34
	5.4 De rooms-katholieke traditie	35

HOOFDSTUK 6	DE DIAKEN ALS DIENAAR VAN CHRISTUS	
37	6.1 Allen zijn dienaar	
	6.2 Dienende navolging	38

	6.3	Niet uit -en voor zichzelf	37
	6.4	Niet nuttig, wel van grote betekenis	39
	6.5	Een nieuwe plaatsbepaling van het diaconaat	39
	6.6	Het diaconaat als specifiek dienstambt	40
HOOFDSTUK 7		CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	
	41		
BIBLIOGRAFIE			
	43		

Inleiding

Eén van de sacramenten waarbij het tekort aan priesters soms pijnlijk wordt ervaren is het sacrament van de ziekenzalving. Pastores en gelovigen worden er

van diverse kanten mee geconfronteerd en voor beiden geldt, het lijkt een schier onoplosbaar dilemma tussen hamer en aanbeeld, tussen leer en pastoraat. Zelf ben ik, en vele dierbaren van mij, in 2004 tot twee maal toe in aanraking gekomen met de spagaat waarin de kerk zich met het sacrament van de ziekenzalving bevindt.

Tengevolge van een herseninfarct op 18 januari overleed mijn vader 19 januari op vierentachtig jarige leeftijd. Een diep gelovig mens. Het beste kan ik dat illustreren aan de hand van een tekst van Abel Herzberg, welke op de rouwkaart is afgedrukt.

*'Zoals er mensen zijn die zingen,
niet omdat ze willen,
maar omdat een stem in hen oprijst,
zo zijn er ook mensen die geloven,
niet uit angst, niet door hoop op beloning,
maar omdat ze, krachtens hun wezen
niet anders kunnen.'*

Vader heeft nog te kennen kunnen geven graag 'bediend' te willen worden. Door een samenloop van omstandigheden, maar met als belangrijkste omstandigheid het op dat moment niet beschikbaar zijn van een priester binnen het parochieverband, stierf hij zonder voorzien te zijn geweest van dit genademiddel. Hij, in wiens hele godsdienstige leven de sacramenten zo centraal hadden gestaan. Zeker, er had niet gewacht hoeven worden tot dit allerlaatste moment, vader verkeerde al geruime tijd in zijn laatste levensfase. Hij, onze moeder en wij, zijn kinderen, beseften dat ook heel goed. Niet vergeten moet dan worden, denk ik, dat onze ouders, en met hen vele betrokken gelovigen, stammen uit een generatie waarin het preconciliaire denken in de kerk dominant was: het is in de beleving van vele ouderen vaak nog het 'sacrament van de stervenden.'

28 Mei van hetzelfde jaar overleed mijn echtgenote Toine, dertig jaar mijn grote liefde en moeder van Froukje en Femke, aan de gevolgen van een eierstokkanker. Tijdens haar ziekte zijn wij intensief pastoraal begeleid door een pastoraal werker uit onze parochie: bijzondere ontmoetingen waarin God present werd gesteld. Toine wilde in haar laatste levensfase graag het sacrament van de zieken ontvangen. Pinksteren leek haar een mooie dag. Dan was ze er nog meer van verzekerd, zo zei ze, dat wij, die verder moesten, met haar vurige maar vooral milde tong zouden blijven spreken. Zij stelde geen prijs op een andere bedienaar waar zij geen enkele relatie mee had. De betrokken pastoraal werker was anderhalf jaar met haar onderweg geweest, hij was in haar ogen dan ook de aangewezen om haar dit sacrament te bedienen en eveneens voor te gaan in haar uitvaartliturgie.

Een dilemma.

Het werd de ziekenzegening waarin haar geloof centraal stond:

'In uw handen Heer, leg ik mijn leven.'

Geen officieel sacrament dus, Toine had er echter gelukkig geen moeite mee. Sterker nog, ze vond het goed zo en gaf zich vol overtuiging over aan haar Schepper. Desondanks was er bij haar en mij ook het gevoel van een kerk die ons in de kou liet staan, die haar probleem op ons afwentelde. Pastorale nabijheid?

Knollen voor citroenen

Intussen is in de afgelopen jaren, mede ingegeven door het tekort aan priesters, een zogenaamde, door de bisschoppen genoemde, 'grijze zone' ontstaan. Met name in ziekenhuizen en zorginstellingen 'knelt de boord' het ergst, zo lijkt het. Het ziekenhuis en het verpleegtehuis zijn dé plaatsen waar dit sacrament zijn weg vindt, beter gezegd zou moeten kunnen vinden. Pastores lopen er met grote regelmaat tegen te hoop en zoeken naar andere wegen.

Een pastoraal werker in het Carolusziekenhuis te Den Bosch zegt:

"Afgelopen weekeinde heb ik vijf mensen 'bediend.' Dat is weliswaar uitzonderlijk veel, maar toch: als ik iedereen had moeten doorverwijzen naar een priester, dan had ik enkele patiënten en familieleden in de kou moeten laten staan. Als het erop aankomt moet je handelen en zorg bieden en dan zijn God en de patiënt mijn opdrachtgevers, niet de bisschop. In die gevallen waarin geen priester te vinden is maak ik een afweging die bij de taken van een moderne ziekenhuispastor horen, een kwestie van pastorale diagnostiek".¹

In een reactie namens de bisschoppenconferentie zegt de woordvoerder, in hetzelfde artikel, dat dit een adequate schets van de werkelijkheid is en het héél zorgwekkend te vinden. "Er is maar één bedienaar van het sacrament, de priester. De anderen verkopen knollen voor citroenen. Ze vinden dat zalving in hun pastorale gereedschapskist thuishoort, maar ze missen het geloofsaanvoelen. Ze hebben geen respect voor het sacrament. Je zult als katholieke patiënt maar op een gang liggen die toevallig onder een pastoraal werker valt die niet zegt: u overvraagt me, ik kán niet namens Christus het sacrament bedienen."

De verwijten zijn niet van de lucht. Geen reactie met veel nuance en respect zou ik willen zeggen, maar het illustreert mijns inziens ook de spagaat waarin de kerk met betrekking tot dit sacrament verkeert.

¹ Marc van Dijk (2005, 26 november). Afscheid met het sacrament. Trouw, de Verdieping

Knollen voor citroenen of een lege huls?

Wanneer de kerk haar gelovigen en de sacramenten serieus neemt is zij mijns inziens toch de eerste die een oplossing zal moeten vinden voor het tekort aan bedienaren. In marketingtermen zou je immers kunnen zeggen dat de kerk een product in de aanbieding heeft dat zij niet kan leveren. De, mede door haarzelf gecreëerde vraag, kan zij niet beantwoorden. En dan bedoel ik in het geheel niet dat de kerk anno 2008 moet 'draaien wat de gelovigen vragen', het verschil in wat gelovigen willen en wat door de kerk is voorgeschreven, het verschil tussen ritus en sacrament. Nee, ik bedoel dan: gelovigen die het sacrament vragen worden geconfronteerd met een kerk die onvoldoende 'gekwaliceerd grondpersoneel' beschikbaar heeft en die vervolgens, eufemistisch gezegd, ernstige bezwaren uit wanneer de vragers, meestal in goed overleg met pastores, vervolgens naar alternatieven zoeken.

Zo'n beleid lijkt mij de bijl aan de wortel van je eigen voortbestaan.

Een pastoraal dilemma met een oplossing binnen handbereik?

De afgelopen decennia is er in de katholieke kerk sprake van een toenemende aandacht voor de eigenheid van het ambt van diaken. Hem worden onder andere twee sacramenten toevertrouwd, namelijk de bediening van het doopsel en de inzegening van het huwelijk. In mijn bijdrage wil ik, binnen de daarvoor gestelde kaders, op zoektocht gaan naar de plaatsbepaling van de diaken in relatie tot het mogen toedienen van het sacrament van de zieken.

Hoofdstuk 1

Sacramententheologie

1.1 Zichtbaar Woord van God

In hun herderlijke brieven vragen de bisschoppen van Nederland de laatste jaren nadrukkelijk aandacht voor het vieren van de sacramenten. De kerk wordt er wezenlijk door bepaald, ze zijn het zichtbaar geworden Woord van God. De sacramenten zijn geen bezit van de kerk. Het is allereerst andersom: de kerk wordt gevormd door de sacramenten, ze kan er niet naar eigen goeddunken over beschikken. Wij zijn niet zelf de makers van ons heil, maar ontvangen het van God, die ons in Christus het eerst heeft liefgehad.

"Wij hebben lief omdat Hij ons het eerst heeft liefgehad".²

Die terechte aandacht voor de sacramenten roept in de huidige postmoderne tijd diverse vragen op. Eén daarvan bevindt zich in het domein van de theologie. Een ander belangrijk veld betreft de pastoraal-praktische praktijk.

1.2 Godsontmoeting via Christus

Godsbesef is de eerste voorwaarde voor de verstaanbaarheid van de christelijke sacramenten. Sacramenten zijn geen bediening, door kerkelijke bedienaren, van genademiddelen aan passieve ontvangers. Het zijn 'persoonsontmoetingen' met de God die met de mens op weg is. In deze ontmoetingen is steeds sprake van een dubbele, wederkerige beweging: die van aanbod en uitnodiging enerzijds en die van antwoord en instemming anderzijds. Het heilsaanbod van Godswege en het menselijk antwoord in geloof. Zo komen dialoog, contact en communicatie tot stand. Met de komst van Jezus biedt God het heil aan, als mens geeft Jezus het volmaakte antwoord in gehoorzaamheid. Dit mysterie wordt voortgezet in de kerkelijke sacramenten, de aardse voortzetting van het hemelse Christusmysterie. De tegenwoordigheid van de verheerlijkte Christus wordt zo zichtbaar. Sacramenten zijn onbegrijpelijk voor wie niet aanneemt Dat God door Jezus aanwezig is in onze menselijke geschiedenis.

Veel hedendaagse katholieken ervaren het sacrament niet meer als een ontmoeting met God, als een wederzijds verbond, een intimiteit met Jezus en een ingaan in zijn heilsgelijken. De sacramenten worden door hen niet meer 'verstaan'. Ligt hier niet een zwaar struikelblok voor de hedendaagse gelovige en voor de kerk?

'De sacramentenproblematiek is de meest zichtbare wol-draad uit de kluwen van alle grote problemen van theologie en pastoraal. Wie die draad naar zich toe

² 1 Joh. 4,19

haalt, krijgt de hele kluwen mee. Daarom zal de oplossing van de sacramentsproblematiek afhangen van wat de kerk onderneemt om – in trouw aan Schrift en traditie – het globale, integrale, christelijke geloof en zijn praxis bij onze tijdgenoten aanvaardbaar te maken. Dat gaat niet van vandaag op morgen, maar het onderkennen is al veel.³

1.3 Pastoraal-praktisch probleemveld

Over heel de linie is in Nederland de deelname aan de sacramenten de afgelopen veertig jaar sterk teruggelopen. Daarmee is de kerk als het ware in een spagaat terecht gekomen. Immers, wanneer de sacramenten tot het wezen van de kerk behoren, maar de gelovigen dat niet zo ervaren is er een probleem. We weten allemaal dat katholieken minder dan vroeger kiezen voor een kerkelijke huwelijksluiting en dat katholieke ouders vaker dan vroeger hun kind niet meer laten dopen. De terugloop van het zondagse kerkbezoek is voor veel parochies een ervaring waarvan de pijn alleen maar door het chronische karakter ervan wat wordt verzacht. Het sacrament van de biecht, dat sinds Vaticanum II het sacrament van boete en verzoening heet, is nagenoeg uit het gezichtsveld verdwenen en daarmee dus ook het daarbij behorende sacramentele heil van vergeving en verzoening. De sleutelvraag voor de toekomst lijkt dus hoe de katholieke traditie met haar rijkdom aan rituelen, symbolen en sacramenten opnieuw in het spel gebracht kan worden, als gist in het deeg, als licht op de berg.

Dat alles laat onverlet dat in Nederland nog altijd wekelijks 322.000 rooms-katholieken naar de kerk gaan. Over het algemeen overtuigde, gemotiveerde, op de kerk en de gemeenschap betrokken gelovigen. Zij vormen er het hart van. In hen is het gevoel voor de betekenis van de sacramenten, als zichtbare tekenen van Gods aanwezigheid in ons leven, gelukkig vaak diep geworteld. Het zijn echter vaak ook zij die pijnlijk geconfronteerd worden met de beperkingen van de kerk. Veel parochies kampen immers met problemen waar het gaat om de pastorale zorg en de bediening van de sacramenten. Door het tekort aan gewijde bedienaren dreigen de sacramenten te verdwijnen.

1.4 Wat is een sacrament

*'De sacramenten zijn werkzame tekenen van de genade, ingesteld door Christus en toevertrouwd aan de kerk, waardoor ons het goddelijk leven verleend wordt. De zichtbare rituelen waarmee de sacramenten gevierd worden, duiden de genade aan die elk sacrament eigen is, en verwezenlijken die. Ze dragen vrucht in wie ze in de vereiste gesteltenis ontvangen.'*⁴

³ G. Danneels in: *rituelen in, sacramenten out?* Tijdschrift voor liturgie 86 (2002) 321

⁴ 1131 Katechismus van de katholieke kerk 1995

In de katechismus worden de sacramenten behandeld in het kader van het Credo, bij de gemeenschap der heiligen, bepaald als 'de gemeenschap van de door de sacramenten geheiligde mensen'.

Vier facetten springen in het oog.

Op de eerste plaats, de sacramenten als tekenen van geloof, nl. 'zintuiglijke vormen van de genade en van de liefde van God en ook tekenen waarmee wij ons geloof belijden.

Op de tweede plaats zijn de sacramenten tekenen van Christus, ontvouwingen en concretisering van Hem, het oersacrament. Ze zijn door Hem ingesteld (gedachtenistekenen), maar ook nu is Hij de eigenlijke bedienaar (actuele heilsteken) en zo neemt Hij ons steeds verder op in zijn heilsmysterie (profetisch-voortuitgrijpende tekenen van hoop).

Ten derde, als tekenen van heil doen de sacramenten wat ze zeggen: ze schenken genade. Dat betekent deel hebben aan het leven, sterven en verrijzen van Christus.

Tenslotte zijn de sacramenten tekenen van de kerk. Ze horen thuis in de liturgisch verzamelde en vierende gemeenschap, waarin Christus handelt. Tegelijk bouwen ze de kerk steeds verder op tot gemeenschap van de heiligen.

1.5 Sacramentele vieringen

Sacramenten maken dus deel uit van de liturgisch verzamelde en vierende gemeenschap. Sacramentele vieringen kunnen we omschrijven als bezegelingsmomenten in het leven van de gelovige gemeenschap, waarbij de God van het Verbond zichtbaar en hoorbaar teken geeft van zijn paasaanwezigheid in de symboolhandelingen en woorden in liturgische vieringen. Anders gezegd: een sacramentele viering is een symboolgebeuren en een duidend woord, waarin de levende God aan iedere mens persoonlijk zijn paasaanwezigheid toezegt voor beslissende levenssituaties, te midden van, voor en via de gelovige gemeenschap.⁵

In beide definities herkennen we dezelfde sleutelwoorden.

Op de eerste plaats symboliek: God geeft teken van leven en spreekt in de werkelijkheid van mens en wereld. Binnentreden in de sacramentele wereld heeft als basisvoorwaarde scheppingsgeloof: iets vermoeden van het geschenkkarakter van al wat leeft.

Het tweede sleutelwoord is paasaanwezigheid. Een rijk besef van sacramentaliteit vraagt verlossingsgeloof, nl. dat God in Christus en in de Geest tot op vandaag reddend aanwezig is in menselijke tekenen en in de actuele geschiedenis.

Het derde sleutelwoord is gelovige gemeenschap. Een sacramentele viering is een gebeuren in Christus' actuele lichaam, de kerk. De verrezen Heer moet vandaag ontcijfert worden in het leven van de gelovige gemeenschap.

⁵ Collationes 25 (1995) Kr. Depoorterein: *Sacramenten vieren*: Waar het Leven een Icoon wordt

De symbolische dimensie van de werkelijkheid, de verlossende actualiteit van Christus en de bemiddelende rol van de gelovige gemeenschap zijn dus de drie sleutels die toegang verlenen tot de sacramenten.

Deze drie sleutelbegrippen impliceren in onze tijd ook direct drie probleemvelden. Immers, ervaren mensen de werkelijkheid nog als gegevenheid, als schepping, als 'Gnade des Seins'.⁶ Hoe ontwikkel je verlossingsgeloof en hoe moet de verrezen Heer vandaag ontcijferd worden? De drie probleemvelden houden nauw verband met elkaar en kunnen we onder één noemer plaatsen: de huidige weerstand tegen elke vorm van bemiddeling. In onze cultuur is het verlangen naar direct contact, naar onmiddellijke persoonlijke ervaring, dominant. De eigen ervaring is het criterium van authenticiteit. Er bestaat wantrouwen tegen mediërende, interpreterende of vertalende gezagsinstanties, tegen iedere vorm van zich iets laten zeggen. Nochtans is de aanvaarding van bemiddeling, d.w.z. van een boodschap die via anderen van elders komt, wezenlijk in de identiteitsvorming, zowel op het psychologische als op het maatschappelijke of op het religieuze vlak.

We stuiten hier dus direct op een pastoraal probleem: wie vandaag niets meer begrijpt van de inhoud van de boodschap, zal in een liturgische viering alleen nog sfeer ervaren. Voor alle duidelijkheid, aan sfeer is vanzelfsprekend niets mis. Sterker nog, een goede sfeer is een voorwaarde voor een liturgische viering. Die sfeer in een viering kan de basis vormen voor gemeenschap. En alleen in gemeenschap is de Kerk in staat viering en catechese op één of andere manier met elkaar te verbinden, wezenlijk voor het verstaan van de boodschap.

1.6 De antropologische dimensie van de sacramenten

Hoe nemen mensen vandaag waar?

'Als de ziele luistert, spreekt het al een taal dat leeft'.⁷

Om de volle religieuze betekenis van de sacramenten te kunnen 'verstaan', is aandacht voor symbolische waarneming onontbeerlijk. Dat 'verstaan' is een soort profane geloofsdaad, waarbij de werkelijkheid als doorschijnend wordt ervaren. Waar de werkelijkheid echter dit binnenwereldse verwijzingskarakter verloren heeft, ontbreekt de basis voor een transcendente doorschijning. In onze cultuur zijn er twee verengingen die gemakkelijk verhinderen dat de werkelijkheid in haar transparantie wordt waargenomen: aan de ene kant, de technisch-rationele versmalling en daartegenover de puur gevoelsmatige benadering van de realiteit. De symbolische kenact, die de transparantie van de werkelijkheid onthult, beweegt zich in het middenveld tussen de pure rede en het oeverloze gevoel. Ze verschilt van de puur rationele kenact, omdat ze door het waarneembare en begrijpelijke gegeven heen, een andere werkelijkheid ter sprake laat komen. Symbolisch kennen is een mengeling van activiteit en ontvankelijkheid, van denken en danken, van zeggen en luisteren, van engagement en van contemplatie.

⁶ Martin Heidegger 1889-1976

⁷ Guido Gezelle, 1859, kleengedichtjes

Het is een beweging van zich toevertrouwen én toch het verstand niet achterlaten. Zich laten doen, maar de vrijheid toch niet opgeven. Zo kan de werkelijkheid transparant worden.

Een symbool brengt door zichzelf (immanentie) en door zichzelf heen (transparantie) iets in herinnering en stelt iets tegenwoordig dat erboven uitstijgt (transcendentie). De wereld is niet verdeeld in immanentie en transcendentie. Er bestaat nog een tussenvorm, de transparantie, die zowel de immanentie als de transcendentie in zich opneemt. Transparantie wil juist zeggen dat het transcendente zich tegenwoordig stelt in het immanente en dat dit laatste transparant wordt voor de werkelijkheid van het eerste. Het transcendente dat openbreekt binnen het immanente, vormt het immanente om, maakt het transparant.⁸

Het symbool vormt, samen met de symboolhandeling en de symbooltaal het fundament van het ritueel en is als zodanig een centraal begrip in de hedendaagse sacramententheologie. Een christelijk ritueel kan zo het horizontale, het immanente, verbinden met het verticale, het transcendente. Bij een goed uitgevoerd ritueel verspringt als het ware het perspectief en breekt er iets open.

De woorden worden zo geformuleerd dat zij een diepere werkelijkheid oproepen en het handelen gebeurt dusdanig zorgvuldig en in overeenstemming met de woorden, dat er ruimte komt en iets kan opengaan van een verdere horizon. Rituelen zijn vooral belangrijk als het erop aankomt, bijvoorbeeld bij geboorte, ernstige ziekte en dood. Symbolen, symbooltaal en symboolhandelingen geven zo gestalte aan wat ons 'heilig' is.

Rituelen kunnen iets doen, ons iets doen en iets met ons doen. In het ritueel komt de poëtische kracht van de realiteit aan de oppervlakte. Maar die symbolische werkzaamheid behoort niet tot de nuttige wereld. Bij het doopsel wordt water gegoten, maar niet gewassen. Bij de ziekenzalving wordt geen lichamelijke genezing gegarandeerd en het is zelfs niet zeker dat de zalving altijd deugd doet. De daadkracht van het ritueel ligt niet op het niveau van het kennen. Het is daarom nutteloos een ritueel uit te leggen tijdens de liturgie. Als ze op dat moment uitleg nodig heeft, bewijst ze dat ze niet functioneert.

We kunnen de tekenoorzakelijkheid van het ritueel niet aan de objectivistisch-instrumentele zijde plaatsen (wat ze voor nuttigs doet), maar ze ligt evenmin puur op het niveau van de subjectivistisch-individuele beleving (wat ze ons doet)⁹. Rituelen c.q. sacramenten doen iets, dat zowel het puur objectief verifieerbare niveau van het 'doen zonder meer', als het subjectieve 'ons iets doen' overstijgt. Rituelen verbinden zijnslagen, ze bewerken heling. Helen is

⁸ L. Boff, Sacramenteel denken p. 34

⁹ Karl Rahner, Schriften zur Theologie 4, 1967, 275-311

genezen van verbrokkeling en overstijgt de tegenstelling objectief verifieerbaar - subjectief ervaarbaar.

1.7 De christologische dimensie van de sacramenten

Bij de christologische benadering vormen de sleutelbegrippen woord of taal de leidraad. Ze sluiten nauw aan bij de wereld van de symboliek. Daarnaast openen ze vanzelfsprekende perspectieven op de specifiek christelijke boodschap: het Woord dat mens geworden is.

De mens spreekt een taal, gaat er creatief mee om en ontwikkelt zo zijn identiteit. De taal spreekt echter ook zelf: 'Die Sprache spricht'. Het woord is weergave, maar evenzeer, méér misschien, weer-gave: het menselijke woord laat het zijn van de zijnden enkel oplichten. Daarom is spreken luisteren en is ieder woord eigenlijk antwoord.¹⁰

Een woord van elders

In ons taalgebruik betekent ter sprake komen dat er over iets of iemand gepraat wordt. In de context van de symboliek betekent de uitdrukking: op zo'n wijze over iemand spreken dat hij of zij tot spreken komt. In een religieuze context wordt de betekenis nog sterker: het menselijk spreken wordt ten volle menselijk en bereikt zijn hoogste uitdruktingskracht, als de Andere ter sprake komt, als God spreekt door het menselijke spreken heen. Dat gebeurt in sacramentele vieringen.

De klassieke sacramententheologie heeft het over twee bestanddelen in een sacrament.

Er is het materiële element, de handeling, en het formele element, het sacramentele woord, dat geldt als 'de ziel van het sacrament'. Augustinus legt de klemtoon op het woord. Voor hem is het sacrament *Visibile verbum*: zichtbaar woord. '*Accedit verbum ad elementum et fit sacramentum*': het woord komt bij het element en het sacrament komt tot stand.

Christus, bronsacrament

Christenen geloven dat God nooit zo reddend voorbijgekomen en doorgebroken is als in Jezus Christus. Etymologisch betekent Jezus: 'God redt'. Christus is hét teken van de reddende tussenkomst van de Vader, het mysterie ook van de Vader: 'Wie mij heeft gezien, heeft de Vader gezien. Hoe kun je dan nog zeggen: "Laat ons de Vader zien"? Geloof je niet dat ik in de Vader ben en de Vader in mij? De woorden die ik tot jullie spreek, spreek ik niet uit mezelf: het zijn daden van de Vader, die in mij blijft. Geloof me toch: ik ben in de Vader en de Vader is in mij'.¹¹ De sacramentele vieringen representeren het *mustèrion* van de Vader in Christus en de Geest binnen de gelovige gemeenschap. Alle sacramenten symboliseren het ene *mustèrion* -Gods reddingsplan met de wereld-, maar

¹⁰ M. Heidegger, *Unterwegs zur Sprache*, 1985, p.10

¹¹ Joh. 14,9-11

telkens in specifieke situaties. Daarom hebben ze ieder hun eigen theologische en existentiële specificiteit.

Het is een klassieke vraag van de sacramententheologie of en hoe de zending van Jezus zich reeds tijdens zijn leven heeft geconcentreerd in de gebaren en woorden die naderhand de sacramentele vieringen zijn geworden. Welke sacramenten zijn door Christus tijdens zijn aardse leven naar inhoud én vorm ingesteld? Zo gevraagd is het enige antwoord: de eucharistie.¹² Wordt de vraag verruimd tot de verrezen Christus, dan komt het doopsel erbij.¹³

Vandaag formuleren we de vraag niet meer zo. Jezus is geen historische stichter van een godsdienst, met inbegrip van organisatie en ritueel-liturgische vormgeving. Jezus heeft wel een Kerk gewild, als heilsgemeenschap en als heilsinstituut, en Hij heeft zich blijvend met die Kerk verbonden. 'Jezus heeft de zinrichting van de sacramentele tekenen bepaald'.¹⁴ De eigenlijke vraag wordt dan: gaan de sacramentele gebaren, zoals wij ze nu kennen, terug op fundamentele woorden, gebaren of houdingen in het leven van Jezus. Dan is het antwoord voor alle zeven huidige sacramenten positief. In die zin ligt Christus, het bronsacrament, aan de oorsprong van de zeven sacramentele tekenen.

1.8 De ecclesiologische dimensie van de sacramenten

'De kerk is de gemeenschap van gelovigen en geloofsgemeenschappen, die in God haar oorsprong vindt, die in de kracht van de heilige Geest geroepen is in onderlinge verbondenheid en verbondenheid met de verrezen Christus haar weg door de geschiedenis te gaan en daarbij verzoening in de samenleving en tussen de volkeren te bewerken, totdat zij in God haar voltooiing zal vinden'.¹⁵

Sinds Vaticanum II wordt de Kerk doorgaans als *communio* (gemeenschap) of *sacramentum salutis* (sacrament van het heil) gedefinieerd. Beide begrippen nemen met het bijbelse beeld 'Volk van God' een centrale plaats in in de teksten van het concilie. De Kerk is ten diepste een genadegemeenschap, die door de zending van de Zoon en de Geest met de drievuldigheid is verbonden. Zij is gemeenschap met God (*communio cum Deo*). De Kerk is wezenlijk een geestelijke realiteit. God is haar oorsprong, bestaansgrond en eindbestemming.¹⁶ God zelf is *communio* - volmaakte levensgemeenschap van de drie goddelijke personen. In de Geest en door Christus hebben de christenen en heeft de Kerk toegang tot de Vader, tot het levensmysterie van God. Deze deelname aan het leven van God wordt in het bijzonder bemiddeld door de H. Schrift en de sacramenten.

De Kerk als sacrament van heil voor de wereld

¹² 1 Kor. 11,23-25; Mt 26,26-29; Mc 14,22-25; Lc 22,15-20

¹³ Mt. 28,19

¹⁴ E.Schillebeeckx, *Christus, sacrament van de Godsontmoeting*, (1959), p.107-108

¹⁵ C.T.M. van Vliet, *Kerk met twee ogen* (2001), p.99

¹⁶ *Lumen gentium* 1 t/m 4

'Hierbeneden is de Kerk het sacrament van Jezus Christus, zoals Jezus Christus zelf voor ons in zijn mensheid het sacrament is van God'.¹⁷

De begrippen 'oersacrament', 'bronsacrament' en 'grondsacrament' komen toe aan Jezus Christus. De Kerk is het universele sacrament. De Kerk is dus weliswaar aan Christus ondergeschikt, maar heeft anderzijds een bijzondere plaats in het christelijke heilsbestel; zij is het teken dat het eschatologische heil als in een kiem reeds in de wereld aanwezig is en zij is instrument Gods voor het doorgeven van het heil van Christus.¹⁸ De Kerk is de ruimte waarin de afzonderlijke sacramenten gevierd worden en de gemeenschap die de sacramentele heilstekenen doorgeeft.

1.9 Het sacramentele zevental

Er zijn talrijke religieuze rituelen maar er zijn slechts zeven sacramenten. In het leven van de kerkgemeenschap zijn bepaalde rituelen geleidelijk als sacramenten erkend. Zoals zo vaak geldt ook hier: Het leven was eerst, de theorie kwam daarna. In de vroegste fase, aansluitend bij de kruisdood en de verrijzenis van Jezus, zien wij dat de gedachtenis aan Jezus werd gevierd in de eucharistie en dat men in de groep van de christenen opgenomen werd door het doopsel. Doopsel en eucharistie zijn aldus de eerste en de belangrijkste sacramenten.

In de loop van de geschiedenis werden ook andere rituelen erkend als behorend tot de centrale vieringen in de kerkgemeenschap, waarbij het paasmysterie van Christus werd herdacht. Tussen de verscheidene liturgische vieringen, gebeden en zegeningen werden er uiteindelijk zeven 'heilige tekenen' getypeerd met de technische benaming 'sacrament.' Het is goed dat wij ons realiseren dat het er dus ook minder, meer of gedeeltelijk anderen hadden kunnen zijn. Dit proces van erkenning mondde in de twaalfde eeuw uit in de theologie van Petrus Lombardus en verder in de officiële leer van de Kerk, bevestigd in de concilies van Firenze (1439) en Trente (1574).

De scholastieke theologie had een duidelijke definitie van het sacrament als 'zichtbaar teken van een onzichtbare genade'. Uitgaande van deze definitie werd een systematische leer ontwikkeld over de zeven centrale riten: doopsel, vormsel, eucharistie, boete, ziekenzalving, huwelijk en priesterschap.

Wanneer we verder reflecteren over dit zevental, komen we tot het inzicht dat in feite de belangrijke momenten in het leven met een sacrament verbonden zijn. Leonardo Boff verklaart de historische keuze van de zeven sacramenten door ze toe te schrijven aan een dieper intuïtief aanvoelen op het structureel-onbewuste vlak. "Voor de aandachtige toeschouwer vertolken de zeven sacramenten op een ceremonieel niveau de hoofdmomenten van het menselijk leven. Het leven, vooral in zijn biologische dimensie, kent hoofdlijnen. Daarin liggen een soort

¹⁷ H. De Lubac, *Médiation sur l'Eglise*, Parijs 1953

¹⁸ *Lumen gentium* 1,9,48; *Sacrosanctum Concilium* 5,26; *Ad gentes* 1,5; *Gaudium et spes* 42,45

snijdpunten, waar beslissende hoofdlijnen van diepmenselijke betekenis elkaar kruisen. Op deze kruispunten van het leven voelt de mens dat het leven niet zichzelf draagt. De mens leeft, ja, maar dat leven heeft hij gekregen. Daarom omringen we deze momenten, zelfs in een hoog geseclariseerde wereld, met symbolen en rituelen. Ze worden sacramenten van het leven bij uitstek omdat in hen het leven van de sacramenten zich concentreert en tegelijk de tegenwoordigheid van het transcendente, van God, transparant maakt.”¹⁹ Zo kan men zeggen dat de zeven sacramenten de voornaamste levensmomenten ontvouwen en sublimeren.

Deze visie is in de officiële leer opgenomen, zoals onder meer blijkt in de Apostolische Constitutie over het sacrament van het vormsel: “Het deelgenootschap aan de goddelijke natuur, waarmee de mensen door de genade van Christus verrijkt worden, vertoont een zekere overeenkomst met de oorsprong, de groei en de voeding van het natuurlijke leven. Herboren door het doopsel worden de gelovigen door het sacrament van het vormsel gesterkt en in de eucharistie gevoed, zodat zij door deze sacramenten van de christelijke initiatie meer en meer aan de schatten van het Goddelijk leven deelachtig worden en vooruitgaan op de weg van de volmaakte liefde.”²⁰

Door de zeven sacramenten wordt als het ware een netwerk van symbolische vieringen over het leven gespannen. De diepere betekenis of de geestelijke zingeving bij belangrijke gebeurtenissen in het leven wordt door deze vieringen verhelderd.

De kinderdoop is het eerste belangrijke moment, de aanvang en het fundament van de sacramentele structuur van het leven. Het doopsel betekent herboren worden in het paasmysterie van Christus, kind van God zijn en ingelijfd worden in de zichtbare kerkgemeenschap.

Het vormsel bevestigt de groei in het christelijk leven met een vernieuwde gave van de heilige Geest en een hechtere verbondenheid met de kerkgemeenschap. Beide sacramenten vormen de grondslag van het algemene priesterschap van de gelovigen.

In de eucharistie, als centraal sacrament van het zevental, komt de christen tot de ontmoeting met de verheerlijkte Christus in de gedachtenis van zijn Woord en zijn paasmysterie en wordt hij gevoed met het brood van eeuwig leven.

Het sacrament van boete en verzoening alsmede de ziekenzalving zijn de begeleiding bij de ervaringen van het gebroken bestaan, zowel in de morele zin van zondigheid als in de fysieke betekenis met het uitzicht op het levenseinde.

Door de zondevergeving wordt de christen bevrijd van de schuld op basis van het verlossende paasmysterie van Christus.

¹⁹ L. Boff, *Sacramenteel denken en leven*, p. 62-63

²⁰ Interdiocesane Commissie voor Liturgische Zielzorg, *de orde van dienst voor de vormselliturgie*, Brussel, 1976, p. 5

In de ziekenzalving ontvangt de gelovige de troost en de sterkte om zijn lijden te verbinden met het lijden van de op het kruis gestorven Heer en de toezegging van de verwachting van het eeuwig leven in verbondenheid met de verrezen Heer. De sacramenten van het huwelijk en het priesterschap heiligen de levensstaat. Ze vierten een gelovig engagement van volwassenen met het oog op de kerkopbouw en de beleving van Gods trouw.

Door het sacrament van de wijding wordt de gelovige deelachtig aan het priesterschap van Christus, in de specifieke betekenis van Christus, het hoofd van de Kerk, met de taken van leidinggeven, verkondigen en voorgaan in de eredienst.

Het huwelijk als sacrament dat een relatie heiligt, verenigt de gehuwden als gegeven aan elkaar met de diepte van een goddelijk verbond: hun jawoord aan elkaar wordt verankerd in de toezegging van Gods verbond aan de mensheid. In de bezinning over de diepere betekenis van dit engagement, zoals we die aantreffen in de brief aan de christenen van Efese²¹, wordt de huwelijksrelatie vergeleken met de overgave van Christus aan zijn kerkgemeenschap: de verbondenheid van man en vrouw weerspiegelt de onbaatzuchtige liefde van Christus die tot op het kruis getrouw bleef aan zijn zending. De gehuwden worden aldus opgeroepen elkaar te beminnen naar het voorbeeld van Jezus en in de kracht van de heilige Geest, met diezelfde onbaatzuchtige liefde en trouw als Jezus heeft getoond. Op die wijze 'heiligen' zij elkaar, voltooiën ze hun menselijke liefde in de schoot van de goddelijke liefde. Dit engagement 'tekent' hen voor het leven als voor altijd verbonden met elkaar in Gods liefde en trouw.

Van geboorte tot sterven zijn er zo in de biografie van de persoon op beslissende scharniermomenten rituele vieringen, die de betekenis van het leven duiden naar de christelijke inhoud en boodschap. De sacramenten zijn zo ijkpunten in de geschiedenis van een gelovige: haar/zijn leven wordt geijkt met het paasmysterie van Christus.²²

De zeven sacramenten kunnen verdeeld worden in:

- de sacramenta maiora (*doopsel en Eucharistie*) en
- de sacramenta minora (*de overige of 'kleine sacramenten.'*)

Ze kunnen ook verdeeld worden in:

²¹ Ef. 5, 21-33

²² Lambert Leijssen, *Met de stille glans van Gods Geest*, Averbode, p. 30-31

- initiatiesacramenten (*doopsel, vormsel en Eucharistie*),
- sacramenten van levensstaat (*huwelijk en wijding*) en
- sacramenten van lichamelijke of geestelijke zwakte (*ziekenzalving en boete en verzoening*)

Hoofstuk 2

De ziekenzalving in historisch-theologisch perspectief

2.1 De bijbelse grondslag

"Laat iemand die ziek is de oudsten van de gemeente bij zich roepen; laten ze voor hem bidden en hem met olie zalven in de naam van de Heer. Het gelovige gebed zal de zieke redden, en de Heer zal hem laten opstaan. Wanneer hij gezondigd heeft, zal het hem vergeven worden".²³

Ziekte en lijden hebben altijd tot de grootste levensproblemen van de mensen behoord. Ziekte is meer dan een voorbijgaande verstoring van de gezondheid. Het raakt de mens geestelijk en lichamelijk ten diepste. In de ziekte ervaart de mens de onmacht, beperktheid en eindigheid. De zieke wordt uit het normale leven weggerukt, is vaak veroordeeld tot nietsdoen en ervaart hoe weinig zij/hij het leven zelf in handen heeft. Dat kan leiden tot isolering, neerslachtigheid, bezorgdheid, angst of wanhoop. Anderzijds kan de ziekte krachten doen rijpen in de mens. Het brengt de zieke tot dieper inzicht in wat oppervlakkig en vergankelijk is in het leven en wat waarden van blijvende betekenis zijn. Uiteindelijk is de ziekte een voorbode van de dood. Het aardse leven, dat in de ziekte afneemt en bedreigd wordt, zal ons in de dood definitief worden ontnomen.²⁴

De Heilige Schrift beschouwt de bedreiging van mensen door ziekte als een teken: wij leven in een wereld die door de zonde verstoord is en nog niet teruggebracht is onder de volledige heerschappij van God. Desondanks weigert het evangelie in ziekte een straf van God te zien voor persoonlijke schuld. Integendeel, het evangelie zegt: 'God wil het leven'. Het laat ons Jezus zien als de grote vijand en overwinnaar van de ziekte.²⁵ God bemint niet alleen de gezonden, maar juist ook de zieken die in de ogen van de wereld niets meer kunnen presteren. Hen is Hij zelfs bijzonder nabij. Jezus heeft immers, door de schriftwoorden van de profeet Jesaja te vervullen, 'onze ziekten op zich genomen en onze smarten gedragen'.²⁶

Met de opdracht "Geneest zieken"²⁷ heeft Jezus zijn zorg voor de zieken ook overgedragen op zijn leerlingen. In de redevoering over het oordeel van de Mensenzoon rekent Jezus het bezoeken van zieken tot de werken van naastenliefde, die beslissen over het eeuwig lot van de mens.²⁸

Voor de kerk is het meest voortreffelijke middel in de zorg voor het heil van de zieken het sacrament van de ziekenzalving. Het steunt op Jezus' houding tegenover zieken; 'de zending van de twaalf' meldt: 'Ze dreven veel demonen uit

²³ Jak. 5,14-15

²⁴ Duitse katechismus, de zeven sacramenten, in: De geloofsbelijdenis van de kerk. Katholieke katechismus voor volwassenen.

²⁵ Mt. 4,24; Hand. 10,38

²⁶ Jes. 53,4

²⁷ Mt. 10,8

²⁸ Mt. 25,31-43

en zalfden veel zieken met olie en genazen hen'.²⁹ Daaruit heeft zich in de eerste christengemeenten de praktijk van de ziekenzalving ontwikkeld, zoals in de Jacobusbrief vermeld wordt.

Bidden:

Het gebed om redding uit ziekte heeft een lange traditie in het Oude Testament.³⁰ Vóór zijn lijden kwam Jezus zelf in het gebed tot een conflictsituatie met zijn Vader.³¹ Ook zijn leerlingen heeft Jezus leren bidden en hun de zekerheid van verhoring beloofd. Daarbij mag het gebed van de Kerk in naam van Jezus Christus heel bijzonder rekenen op verhoring.

Handoplegging:

Dit symbolische gebaar werd door Jezus zelf bij zieken in praktijk gebracht³² en Hij heeft het ook zijn leerlingen opgedragen, die het hebben gepraktiseerd.³³ Handoplegging is hier een gebaar van menselijke en christelijke zorg, als teken van deelneming, van troost en bemoediging, een gebaar van zegen, dat het heil aanduidt dat door het sacrament gegeven wordt.

Zalving:

Olie was in de oudheid een wijdverbreid genees -en verzorgingsmiddel en het is dat tot op heden gebleven. Jezus zelf heeft de zalving met olie niet gepraktiseerd. Hij raakte zieken met speeksel aan.³⁴ De leerlingen hebben reeds tijdens Jezus' leven zieken met olie gezalfd.³⁵ De zalving gaat samen met het gebed en duidt daarmee symbolisch, in de naam van de Heer, op de redding en de opbeuring van de zieke door God.

Oudsten:

Dat het de *oudsten* zijn, die aangespoord worden tot ziekenbezoek, gebed, handoplegging en zalving geeft aan dat de zieke bijzonder met de Kerk verbonden blijft. Haar/hem komt speciaal de zorg en voorbede van de gemeenschap toe.

²⁹ Mc. 6,13

³⁰ Ps. 6; 22; 28; 38 e.a.

³¹ Mc. 14,36

³² Mc. 6,5; Mt. 8,3; Lc. 4,40

³³ Mc. 16,18; Hand. 9,12-17; 28,8

³⁴ Mc. 7,32-33; 8,23; Joh. 9,6

³⁵ Mc. 6,13

2.2

Continuïteit en discontinuïteit van de ziekenzalving

In de loop van haar geschiedenis heeft de ziekenzalving verschillende veranderingen ondergaan, zowel qua betekenis als qua wijze van viering.³⁶

Als oliezalving met gebed was de ziekenzalving in het vroege christendom primair op genezing van ziekte en – secundair en alleen in samenhang met ziekte – op vergeving van zonde gericht. Een ieder kon de zieke zalven. Het liturgische accent lag niet op de zalving, maar op de zegening van de olie. Die zegening geschiedde door de bisschop. Het zijn de gelovigen zelf die de door de bisschop gewijde olie mee naar huis nemen en deze gebruiken wanneer zij daar behoefte aan hebben. De zalving vindt vervolgens in de eigen woning plaats.³⁷ De orde van dienst van de woord –en communieviering anno nu is op deze structuur gebaseerd: we delen samen brood, geconsecreerd in een eerdere eucharistieviering. Olie was in die tijd sowieso een veel gebruikt middel. Niet alleen voor reiniging of genezing, ook koningen werden bijvoorbeeld gezalfd. Dat wijst op iets kostbaars. 'Olie is het symbool van een andere wereld. Het brengt de levenskracht uit het paradijs. Zo moge zij aan allen die haar proeven verkwikking, en aan allen die haar gebruiken gezondheid schenken'.³⁸ Belangrijk in dit opzicht is de brief van paus Innocentius I (401-417) aan Decentius, bisschop van Umbrië. Daarin beantwoordt de paus vragen van liturgisch-disciplinaire aard met betrekking tot onder meer het ziekensacrament. Het is de eerste uitdrukkelijke getuigenis van een interpretatie van de Jacobustekst. Innocentius stelt dat voor de ziekenzalving in aanmerking komen 'alle gelovigen, als de ziekte hen daartoe dringt, hetzij voor zichzelf, hetzij voor de hunnen'. Bovendien schrijft hij: "Het komt niet alleen aan de presbyters maar aan alle christenen toe om de door de bisschop gezegende olie te gebruiken en de zalving te verrichten wanneer zijzelf of hun onderhorigen onder ziekte gebukt gaan".³⁹ De context waarin de paus spreekt, is duidelijk die van sacrament. Zijn woorden worden herhaald door Caesarius van Arles, Beda, Amalarius van Metz en anderen. Er lijkt geen geldige reden om te zeggen dat dit gebruik van de heilige olie door gewone christenen niet dezelfde waarde had als het 'volledige sacrament' dat door een priester werd toegediend.

In de westerse kerk mocht vanaf de Karolingische hervorming (8ste en 9^e eeuw) de zalving niet meer door leken geschieden, zij werd aan de priester voorbehouden. Opmerkelijk is ook dat zij aan de boete en de laatste teerspijze, het viaticum, werd gekoppeld. De boete was vaak zwaar, vandaar dat velen de zalving uitstelden tot hun levenseinde. Het relatief hoge sterftecijfer was er de oorzaak van dat priesters de opdracht kregen om in hun pastorale praktijk eerst stervenden en zwaar zieken te zalven. Hieruit vloeyde later het voorschrift voort

³⁶ R. Kaczynski: 'Feier der Krankensalbung'. Handbuch der Liturgiewissenschaft (Regensburg 1992) p. 249-338

³⁷ A. Blijlevens: 'Liturgie met zieken', deel 1 p.28

³⁸ A. Blijlevens: 'Liturgie met zieken', deel 1 p.29

³⁹ R. Cabie, La Lettre de pape Innocent Ier à Decentius de Gubbio 19 mars 416.

dat niet-zwaar zieken en niet-stervenden niet gezalfd mochten worden. De orde van dienst van het oliesel werd samen met die van de boeteliturgie en de stervensliturgie in één liturgisch boek opgenomen. De nadruk kwam steeds meer te liggen op de geestelijke uitwerkingen van de zalving, de zondevergeving en steeds minder op de lichamelijke uitwerking, de genezing.

De scholastieke theologie (12e en 13e eeuw) reflecteerde op voornoemde zienswijze: het oliesel neemt de resten van de zonde van de stervende weg en bereidt haar/hem voor op de hemelse heerlijkheid.

Tijdens de late middeleeuwen (15^e eeuw) werd de volgorde van de stervenssacramenten boete, oliesel, viaticum gewijzigd in boete, viaticum en oliesel. Andere ontwikkelingen bestaan uit de deelname van zeven priesters aan de zalving, uit het voorschrift van herhaling van de zalving gedurende zeven dagen, uit de hoge stipendia die men aan de dienstdoende priester(s) moest voldoen en uit het verbod aan priesters om zelf de olie te wijden. Alles bij elkaar leidt het ertoe dat de rite zeldzaam wordt.

Het Concilie van Trente

Het concilie van Trente neemt in 1551 de thomistische theologie over.

Thomas van Aquino, die belang hecht aan het tekenkarakter van ieder sacrament, gaat uit van de zalvingshandeling, en ziet daarin een medicinale symboliek: via de zalving van het lichaam - toen nog van alle zintuigen - beoogt men een 'geestelijke zalving', een zalving van de ziel, om de ziel te genezen van alle zwakheid, die veroorzaakt wordt door de zonden. In feite werden de zonden vergeven door het boetesacrament, en vervolledigt de zalving de vergeving door alle restanten van zonden te verwijderen uit de ziel. De ongezonde, verzwakte toestand van de ziel wordt genezen, zodat deze volmaakt voorbereid is het eeuwige leven tegemoet te gaan. Dat resultaat wordt door het sacrament bewerkt in de stervende persoon. Die uitwerking valt, volgens Thomas van Aquino, wel nauw samen met het geloof van de persoon en het geloof van de Kerk. Het effect wordt niet automatisch veroorzaakt, maar wel via een tusseneffect van een innerlijke overgave in geloof van de persoon die zich aan God toevertrouwt. Die innerlijke devotie bestaat in een volkomen gerichtheid op God, de wil zich helemaal open te stellen voor God in geloof, hoop en liefde. Op grond van die gelovige overgave ontvangt de stervende de genade van de geestelijke genezing en de volkomenheid die haar/hem toelaat tot de eeuwige heerlijkheid.

Het concilie verstevigt hiermee de positie van het sacrament, zoals het sinds de elfde eeuw in de praktijk bestond. Wel is men attent geworden op een andere mogelijkheid van toepassing, namelijk zoals het bestond in de eerste eeuwen: als zalving van alle zieken, zeker ook buiten enige doodsb bedreiging. Lichamelijke genezing wordt niet uitgesloten, maar is ondergeschikt aan het zielenheil.

De Reformatie was van mening dat de ziekenzalving niet door Jezus Christus zelf ingesteld was - de voorwaarde voor de kerkelijke sacramentenbediening - en dat de laatste-olieselpraktijk in strijd was met het zalven van zieken ten tijde van het Nieuwe Testament⁴⁰ en de vroege kerk. Sommige hervormers waren ook van mening dat met het begin van het christendom de gave der genezing had opgehouden te bestaan en dat ook daarom een kerkelijke 'genezingsrite' overbodig was. Op grond van deze argumenten werd de ziekenzalving als sacramentele viering afgewezen en verdween zij uit het blikveld van de protestantse liturgie.

De concilievaders hebben zich hiertegen nadrukkelijk willen verzetten. Zij stellen dat de ziekenzalving een waar en eigenlijk sacrament is, door Christus ingesteld, door Jakobus bekend gemaakt, en nu aan de Kerk toevertrouwd om alle zieken vertroosting en verlichting te geven via de bediening door priesters.

2.4 Het Tweede Vaticaans Concilie

In het midden van de twintigste eeuw komt er een vernieuwing in de gangbare praktijk van 'het laatste oliesel'. Door historische studies van A. Chavasse en B. Botte over de ziekenzalving in de eerste eeuwen was de tijd rijp geworden voor een herziening van de gangbare theologie: dit sacrament moet uit de stervenssituatie gehaald worden en weer, zoals oorspronkelijk bedoeld in de tekst van Jakobus en in de oudste liturgische praktijk, echt een sacrament voor de zieken worden. Na vele eeuwen werd dit sacrament weer een ritueel, een gebed, een sacrament voor de zieken, en niet exclusief voor stervenden. Die beweging is door het Tweede Vaticaans concilie bevestigd, en in de Constitutie voor de heilige Liturgie zien wij hiervan de eerste neerslag: "Het 'laatste oliesel', dat ook beter 'zalving van de zieken' kan worden genoemd, is niet uitsluitend het sacrament van degenen die in uiterste levensgevaar verkeren. De geschikte tijd om het te ontvangen is dan ook reeds aanwezig, wanneer een gelovige door ziekte of ouderdom in levensgevaar begint te komen."⁴¹ Door de heilige ziekenzalving en het gebed van de priesters stelt de gehele Kerk de zieken in de hand van de lijdende en verheerlijkte Heer, opdat Hij hen zal opbeuren en behouden. Meer nog, zij spoort de zieke aan zich vrijwillig bij het lijden en sterven van Christus aan te sluiten en aldus bij te dragen tot het welzijn van het volk.⁴²

In het oosterse deel van de christenheid ontwikkelde de ziekenzalving zich gedurende de midden -en laat-Byzantijnse periode niet of nauwelijks tot een stervensrite, maar tot een ander extreem. Hier werd de zalving, die vaak 'gebedsolie' (euchelaion) genoemd werd, steeds meer een algemeen ritueel ter vergeving van zonden, waaraan iedere orthodoxe christen, lichamelijk ziek of niet, kon deelnemen. Vanwege de uitvoerige rituelen van de oliewijding en van de

⁴⁰ Jak. 5,14-15

⁴¹ Sacrosanctum Concilium, Constitutie over de heilige liturgie nr. 73

⁴² Lumen gentium, Dogmatische constitutie over de kerk nr 11

zalving, alsmede vanwege de talrijke lezingen, gezangen en gebeden is de ziekenzalving in verschillende euchologia⁴³ zelfs de langste en ingewikkeldste dienst van de Byzantijnse sacramentenliturgie.⁴⁴

Hoofdstuk 3

Ontwikkelingen na het Tweede Vaticaans Concilie

3.1 Ziekenritueel

De in 1972, door de Romeinse Congregatie voor de Goddelijke Eredienst, afgekondigde herziene orde, voor Nederland vertaald in:

'De pastorale zorg rond de zieken en de ziekenzalving', werd door de Nederlandse Bisschoppenconferentie op 2 oktober 1975 goedgekeurd. Het sacrament wordt weer een ritueel voor de zieken, het is niet alleen het sacrament voor hen die in het uiterste stervensgevaar verkeren maar vooral voor degenen die vanwege ziekte of ouderdom in levensgevaar beginnen te komen.

In de theologische bezinning op dit sacrament verschuift de aandacht naar de deelname in het paasmysterie van Christus, waarbij de zieke zelf het gelovige teken stelt van overgave aan Christus binnen het geheel van het kerkelijke gebed.⁴⁵ De zieke ontvangt het 'statuut' van de gezalfde in de kerkgemeenschap en geeft daar het getuigenis van haar/zijn vereniging met de lijdende Christus in de overgave aan Gods wil.

Het nieuwe ritueel voorziet daarom naast de zalving van één zieke ook gemeenschapsvieringen waarin meerdere zieken en bejaarden dit sacrament ontvangen, zoals dit gebeurt bij bedevaarten en ziekendagen, een parochiële ziekenzondag en vieringen in zieken en -verzorgingstehuizen, zonder dat de angst voor een onmiddellijk volgende dood aanwezig hoeft te zijn. De antropologische context verschuift naar de situatie van de ernstig zieke of bejaarde medegelovigen. De zieke zelf stelt een teken van overgave binnen het geheel van het kerkelijke gebed. Zo heeft deze zieke nog een zending binnen de Kerk en draagt zij/hij bij tot het welzijn van het gehele volk. De sacramentele

⁴³ Liturgische boeken voor de clerus met de teksten voor o.a. de sacramenten en de zegeningen.

⁴⁴ Bert Groen: 'Continuïteit en discontinuïteit van de ziekenzalving', in *Levensrituelen en sacramentaliteit* (2003) 165-183.

⁴⁵ *Lumen Gentium* nr. 11

handeling heeft een eigen betekenis als zinduiding van de ziekte en eindigheid in het licht van het geloof. Hierbij kan de eschatologische dimensie, het definitieve karakter van dit getuigenis in het aanschijn van de eindigheid, beklemtoond worden. De zieke heeft de uiteindelijke bestemming op het oog en anticipeert die in zekere mate door de gelovige overgave. Dit is een zinduiding die de crisis van de ernstige ziekte of hoge leeftijd niet uit de weg gaat. Voor de definitieve eindbestemming, de eschatologische gerichtheid waarop hier wordt geanticipeerd, staat dit sacrament als een teken van genezing en getuigenis van vereniging met Christus in lijden en verrijzen.

3.2 Inhoud van de herziene Orde van Dienst

Het ritueel onderscheidt duidelijk de verschillende momenten en hun eigen ritueel in het kerkelijk-sacramenteel aanwezig zijn bij de zieke in de fase waarin deze zich bevindt.

De inleiding spreekt over de betekenis van het ziek zijn, 'het menselijk lijden' en daarna over de verschillende sacramenten welke de zieke kan ontvangen. Voorts wordt aandacht besteed aan de bevoegdheid van de bisschoppenconferentie om de ritus aan te passen.

Het eerste hoofdstuk handelt over het ziekenbezoek en de ziekencommunie. In het oog springt in dit verband 'De zegening van de zieken'. De inleiding vermeldt: 'De gewoonte dat zieken door bedienaren van de kerk worden gezegend is zeer oud. De oorsprong daarvan gaat terug op het optreden van Christus en de apostelen.'

Mijns inziens trekt Jezus echter hier de lijn door die al in het Oude Testament zichtbaar werd. In het volgende hoofdstuk kom ik hier nader op terug.

Het tweede hoofdstuk staat stil bij de orde van dienst van de ziekenzalving. Het bevat, naast de gewone orde van dienst, varianten voor het geval de zalving plaats vindt tijdens een eucharistieviering of in het bijzijn van talrijke gelovigen. De orde van dienst buiten de eucharistieviering is gestructureerd volgens het model van de woord -en communieviering.

Hoofdstuk drie behandelt het viaticum, zowel tijdens als buiten de eucharistieviering.

Hoofdstuk vier geeft instructies over de ritus waarin achtereenvolgens het sacrament van boete en verzoening, de ziekenzalving en het viaticum worden toegediend. Dit kan aan de orde zijn wanneer een zieke zich onverwacht in een reëel stervensgevaar bevindt. Deze situatie wordt als uitzondering gekenmerkt.

Hoofdstuk vijf beschrijft de toediening van het vormselsacrament in levensgevaar.

Hoofdstuk zes bevat de orde van dienst bij het afscheid van stervenden. Afhankelijk van de omstandigheden wordt uit de aangeboden gebeden een keuze gemaakt.

In hoofdstuk zeven worden tenslotte bijbellezingen, psalmen en teksten aanbevolen welke gebruikt kunnen worden in de ziekenliturgie.

Hoofdstuk 4

Het sacrament van de zieken in de postmoderne tijd

4.1 De Geestesgave van het sacrament

Naast de beklemtoning van het gemeenschaps- en eschatologische karakter en van het sacrament in de huidige tijd, zoals verwoord in hoofdstuk 3.1, komt de gave van de Geest weer op de voorgrond. De centrale tekst voor de zalving in het vernieuwde ritueel brengt de gave van de heilige Geest treffend tot uitdrukking:

*Moge onze Heer Jezus Christus
door deze heilige zalving
en door zijn liefdevolle barmhartigheid
u bijstaan met de genade van zijn heilige Geest.
Moge hij u van zonden bevrijden,
u heil brengen en verlichting geven."*

En het gebed dat hierop volgt, luidt in aanvang als volgt:

*"Heer Jezus Christus,
Gij zijt onze verlosser.
Wij smeken U:
Genees deze zieke
door de genade van de heilige Geest..."*

In de postmoderne tijd kan de aandacht bij dit sacrament dus duidelijk gaan naar de gemeenschapsdimensie en de gave van de Geest, als stille glans van deelname in het goddelijke mysterie van zelfgave, gelijkenis met Jezus, icoon van het onzichtbare. Waar de thomistische theologie zich bewoog in de abstracte termen van oorzakelijkheid van genade, kan nu de theologische reflectie uitgaan van de taal van de zich gevende God in Christus en in de onbaatzuchtige gratuite gave van de heilige Geest als uitwerking van dit sacrament. De heilige Geest wordt opnieuw gegeven in deze pregnante situatie van eindigheidservaring en zijn verlichting en vertroosting in deze situatie is een kracht voor de zieke gelovige.

4.2 Tweezijdige identificatie met Christus

Het belevingsveld van dit sacrament is uitgebreid tot de situatie van zieken die bewust een gelovige handeling mee voltrekken. Zij worden zelf icoon van de lijdende Christus, geïdentificeerd met de mens Jezus die door de dood heengegaan is. Maar ook van de andere zijde is er identificatie met Christus: de gelovigen die zorg dragen voor de zieken en hen begeleiden met hun gebed, worden ook geïdentificeerd met Christus, die zijn liefde betuigt aan de zieken. Door hun zorgende handen geven zij handen aan Christus. Door hun ogen kijkt Christus meelijdend en barmhartig naar de zieke.

Dit gebeurt in de vernieuwde gave van de Geest van vertroosting en verlichting, met een stille glans van Gods toegankelijk licht.

4.3 Dragen en gedragen worden

In deze vernieuwde sacramententheologie ligt het accent niet meer op de bijna automatische uitwerking van oorzaak en gevolg in een teken dat als het ware uit zichzelf de uitwerking van genade veroorzaakt. Het sacrament wordt ervaren als een symboolhandeling, waarbij deze levenssituatie in het licht van het geloof voor God wordt geplaatst en waarbij men zich gedragen weet door Gods nabijheid en in de gave van de Geest een nieuwe mens wordt.

Zoals ieder ander sacrament is de ziekenzalving een symbolische uitdrukking in taal en teken van een geloofshouding die de werkelijkheid transponeert tegen de horizon van de diepste zinduiding. Zo functioneren de sacramenten in de symbolische orde als metaforen van ons bestaan. Bij de ziekenzalving mag men dus geen magische genezing verwachten, noch een concurrentie met de medische wetenschap; de genezing die hier beoogd wordt ligt op een ander niveau, namelijk dat wat de mens ten diepste bepaalt. Zij transponeert de werkelijkheid naar een belevingsniveau waarin de relatie tot God wordt uitgedrukt en ervaren. Het is geen vlucht uit de werkelijkheid, integendeel, de werkelijkheid wordt geduid op het hoogste of het diepste niveau: de uiteindelijke eindbestemming. Wat er 'eigenlijk' gebeurt, geschiedt hier in de geloofsverwoording en de zalving, die

inderdaad een reële zalving van het lichaam is als symbool van de genezing, maar van genezing in verbondenheid met de lijdende en verrezen Heer. Een heilzaam teken dus. Als er op die wijze een gunstige uitwerking op het verloop van de lichamelijke verzwakking tot stand komt, dankzij de aanvaarding en de sterkte die uit dit sacrament voortvloeien, is dit 'heilzaam voor de gehele mens.' In dit sacrament stellen wij een gelovig teken als vertolking van ons vertrouwen in God. Van hieruit kan de zieke de pijnlijke toestand op een verdiepte, nieuwe wijze integreren in het leven. Deze nieuwe wijze van bestaan is behalve voor de zieke ook belangrijk voor haar/zijn omgeving. De zieke mag zich zo gedragen weten door medegelovigen.

Het sacrament van de ziekenzalving heeft zich zo een plaats verworven binnen het domein van de ziekenzorg. De vraag zou dan nadrukkelijker aan de orde kunnen komen of anderen dan de priester kunnen optreden als bedienaar. In de praktijk worden legaal bij ernstig zieken handopleggingen, gebeden en zalvingen uitgevoerd door bijvoorbeeld diakens en pastoraal werkers(sters), die weliswaar niet de graad bereiken van het officiële sacrament, maar een cruciaal moment vormen in de zorg voor de zieke. Naar de mening van de Nederlandse bisschoppen zijn zelfs de ziekenzegening en de ziekenzalving weliswaar van elkaar naar hun aard onderscheiden, maar bemiddelen zij beide aan de zieke Gods nabijheid en bescherming.⁴⁶

Zou er, in het samenspel van gelovigen en gewijd ambt niet van een evolutie sprake kunnen zijn voor het sacrament van de ziekenzalving, zeker wanneer de ziekenzalving niet meer automatisch gekoppeld is aan het sacrament van boete en verzoening. In de lijn van de interpretatie van 'presbyters' in de tekst van Jakobus kan men er zo wellicht aan denken om de huidige permanent diakens onder deze categorie te plaatsen: zij delen in de ambtelijke zorg voor de gehele gemeenschap. Op het niveau van de brief van Jakobus was de kerkelijke organisatie van het ambt nog niet zo gestructureerd dat men hieronder exclusief de huidige priesters moet verstaan.

Bij uitbreiding kan men dan denken aan de ambtshalve aangestelde pastores in de ziekenzorg, die namens de Kerk daar hun roeping beleven, maar niet gewijd zijn.

4.4 Boetesacrament het springende punt

De ziekenzalving wordt nogal eens in één adem genoemd met het sacrament van boete en verzoening en de eucharistie. Ze zouden zodanig met elkaar vervlochten zijn dat op grond van het sacrament van boete en verzoening, dat voorbehouden is aan de priester, hij ook voor de ziekenzalving de exclusieve

⁴⁶ Rondom het sterven van een Christen, Pastorale handreikingen, november 2003

bedienaar is. Volgens mij is dat niet in alle gevallen correct en biedt die ontkoppeling perspectief met betrekking tot de bedienaren.

'Zoals de sacramenten van het doopsel, het vormsel en de eucharistie een eenheid vormen als "sacramenten van de christelijke initiatie", zo kan men zeggen dat de biecht, de ziekenzalving en de eucharistie als viaticum op het einde van het christelijk leven "de sacramenten zijn die voorbereiden op het vaderland" of de sacramenten die de pelgrimstocht voltooien.⁴⁷

Bestaat de ziekenzalving dan eigenlijk uit drie sacramenten? Nee! Dezelfde katechismus zegt hierover: 'Indien de omstandigheden hier aanleiding toe geven, kan de viering van het sacrament voorafgegaan worden door het boetesacrament en gevolgd worden door het sacrament van de eucharistie.'⁴⁸ Kán staan er, maar dat is dus niet noodzakelijk.

De orde van dienst van de ziekenzalving vermeldt het bij de gewone ritus nog explicieter: 'Als de zieke wenst te biechten, gaat de priester zo mogelijk vóór de ziekenzalving naar hem toe. Als er niet wordt gebiecht volgt na de openingsritus de schuldbelijdenis.'⁴⁹

Met betrekking tot de eucharistie geeft de orde van dienst aan: 'Men kan de zieke het viaticum geven zowel tijdens de eucharistieviering, wanneer de eucharistie bij hem wordt gevierd, als buiten de eucharistieviering.'⁵⁰

'Buiten de eucharistieviering is de gewone bedienaar de pastoor. In geval van nood kan iedere priester of diaken het viaticum toedienen.

Hij kan hierbij de toestemming van de rechtmatige bedienaar veronderstellen. Daarnaast kan iedere gelovige die daartoe als 'buitengewone bedienaar' is aangesteld, dit doen'.⁵¹

De buitengewone bedienaar mag dus, op grond van haar/zijn doopsel en het algemeen priesterschap van alle gelovigen, rechtmatig voorgaan in de rite van de ziekencommunie aan zowel zieken als stervenden. Het sacrament van boete en verzoening kan, maar hoeft geen onderdeel uit te maken van de gewone ritus van de ziekenzalving. Zo bezien zou dat mijns inziens de weg vrij moeten kunnen maken voor het bedienen van de ziekenzalving door die 'buitengewone bedienaar', ervan uitgaande dat de te gebruiken olie in een eerdere liturgische viering door de bisschop is gezegend.

4.5 Directe relatie tussen doopsel en ziekenzalving

⁴⁷ 1525 Katechismus van de katholieke kerk 1995

⁴⁸ 1517 idem

⁴⁹ 65-71 Orde van dienst van de ziekenzalving

⁵⁰ 94 idem

⁵¹ 29 idem

Vermeldenswaardig is in dit geval de mening van Gisbert Greshake: hij opteert voor een gedifferentieerde praktijk. Voorop staat daarbij dat de definitie als strikt op te vatten 'sacrament' er pas gekomen is in de twaalfde eeuw toen men de eindzalving met het eschatologische perspectief beoogde.⁵² Greshake meent dat al te gemakkelijk de betekenisrichting van dit 'vijfde' sacrament omgebogen werd naar een eenvoudige ziekenzalving ten nadele van de eschatologische zinduiding van lijden en dood in dit sacrament. Door de verschuiving van dit sacrament tot loutere ziekenzalving gaat men voorbij aan de belangrijke opdracht van de Kerk de uiteindelijke zin van ons leven over de dood heen te verkondigen, en in een sacramentele handeling uitdrukking te geven aan ons geloof van het doopsel en vooral aan de hoop op eeuwig leven. Volgens Greshake dreigt men al te zeer toe te geven aan het moderne taboe dat nog steeds sterk leeft omtrent sterven en dood. In onze geseclariseerde samenleving blijft de dood nog steeds een hardnekkig taboe waarover niet gesproken mag worden, dat altijd maar vooruit -en weggeschoven wordt. Men durft de eindigheid niet onder ogen zien, en nochtans hebben de christenen op grond van het verrijzenisgeloof juist daarover een boodschap: de kern van het christelijke geloof heeft juist daar alles mee te maken. Tegenover de wereldbeschouwelijke verlegenheid en het gebrek aan zingeving ten aanzien van de dood in onze samenleving en cultuur ligt juist hier een unieke kans om de christelijke boodschap in alle diepte te brengen. "Ziekte kan werken als een vergrootglas. Het besef van het naderende einde maakt de waarneming scherper en het perspectief metafysischer."⁵³

Greshake onderscheidt grotere en kleinere sacramenten: doopsel en eucharistie zijn evident de belangrijkste. Alle anderen zijn erop gericht of ervan afgeleid. Hier onderstreept hij de relatie van de ziekenzalving tot het doopsel. Hij typeert de ziekenzalving als een hernieuwing van de doopbelofte in het aanschijn van de dood.

In contrast en confrontatie met het moderne 'doodswijgen' van de dood geeft de christelijke gemeenschap een helder getuigenis van haar geloof en de hoop dat na dit leven de gelovige geborgen is in God, en nieuw leven door de Geest ontvangt. In de gelovige beleving van het ziekensacrament vindt een voortzetting plaats van de doopselgezindheid. Als gedoopten vierten wij dit sacrament van en voor de zieke. De eschatologische dimensie, die reeds in het doopsel aanwezig is in het mede sterven en verrijzen in het paasmysterie van de Heer Jezus, krijgt een bijzondere toespitsing in de ziekenzalving omdat nu de confrontatie met het levenseinde zich binnen de feitelijke belevingshorizon aandient. In die gegeven omstandigheden worden Gods reddende nabijheid en de gave van de Geest beleefd, en in de kerkelijke sacramentele viering namens God zelf toegezegd. Greshake's theologische benadering biedt zo perspectieven voor uitbreiding van bedienaren van het ziekensacrament.

⁵² G. Greshake, *Letzte ölung oder Krankensalbung in Geist und Leben* 56 (1983) 119-136

⁵³ H. Habertsma, *Nieuwe vertrouwdheid met de dood*, in *Sterven* 57 (mei 1990)

4.6 De praktijk van de ziekenzalving

De praktijk dat voornamelijk stervenden gezalfd worden komt in veel parochies nog volop voor. De naam is weliswaar vaak aangepast, men spreekt dan van 'het sacrament van de zieken' of van 'de ziekenzalving'. "Voorzien van het sacrament van de zieken en in volle overgave aan God overleed N.N." luidt de tekst dan in sommige rouwannonces. De viering vindt bijna altijd thuis of in het ziekenhuis of andere zorginstelling plaats. Twee keer heb ik het meegemaakt dat een terminale zieke in de kerk en dus in de parochiegemeenschap werd gezalfd. Daarnaast wordt, in overeenstemming met de liturgiehervorming van Vaticanum II, de ziekenzalving ook wel eens tot sterking en verlichting bij ernstige ziekte gevierd. Binnen de parochies in mijn omgeving ontwikkelt zij zich steeds meer tot een viering 'ter bemoediging en sterkte' van de oudere mens. Meestal gebeurt dat tijdens een speciale eucharistieviering. In een collectieve ziekenzalving kan de solidariteit van de gemeenschap gemakkelijker worden getoond en warmte worden ervaren. Nogal wat zieken ervaren hier de zalving eerder als sacrament ter 'oprichting' in plaats van 'bediening.' Zelf heb ik zo in de afgelopen jaren de collectieve ziekenzalving tijdens de ziekenbedevaart naar Lourdes ook ervaren. Het is mijns inziens echter niet juist om deze vieringen als een radicale breuk met de praktijk van het laatste oliesel te zien. Uit gesprekken die ik in de afgelopen jaren met verschillende deelnemers aan de Lourdesbedevaart heb gehad bleek mij dat men het een geruststellend idee vond om alvast gezalfd te zijn. Zo blijft de zalving als een soort 'verzekering' dienen. Anderzijds ervaren deelnemers ook kracht en bemoediging. Het collectieve karakter geeft bij veel mensen het gevoel van lotgenoot te zijn.

4.7 Een voorbeeld uit de praktijk

Het betreft hier een collectieve ziekenzalving in de St. Willibrordparochie in Veenendaal op de woensdagochtend van de Goede Week in 2005. Vooraf werden met name de ouderen tot deelname aan de viering uitgenodigd. Ter geruststelling wees de pastor er in het parochieblad op dat deelname aan de viering niet betekende dat de gezalfden spoedig daarna zouden overlijden.

Integendeel, het ging juist om sterkte volgens hem. De viering vond plaats met het motto; 'Tot steun en bemoediging van elkaar; eucharistieviering met zieken - en ouderenzalving.' Aan de viering namen ongeveer veertig mensen deel, de meeste van hen waren diep in de derde levensfase. Leden van de parochiële werkgroep 'ouderenpastoraat' waren aanwezig om te helpen. De pastoraal werker, belast met de zorg rond de ouderen, had een emeritus priester gevraagd om mee voor te gaan.

Aanvaarden van onze sterfelijkheid

In het openingswoord werd erop gewezen dat de ziekenzalving verlichting, rust en geborgenheid in de liefde van God schenkt. In de overweging stond de ouderdom centraal, die volgens de voorganger niet alleen als negatieve afbraak

maar ook als positieve voltooiing van het leven gezien mag worden. Door de ziekenzalving kunnen we het eigen lijden en onze sterfelijkheid aanvaarden, verlichting van onze pijn evenals vergeving van onze tekortkomingen ervaren, aldus de pastor. In de lezingen kwamen genezing en vergeving door gebed en door de zalving met olie⁵⁴ en de rust en verlichting voor hen die uitgeput zijn⁵⁵ aan de orde. Na de overweging werden degenen die zich voor de zalving hadden opgegeven -negen in getal- in een halve kring op het altaar geplaatst. Daar legde de pastoraal werker hen de handen op, terwijl hij bad: "Moge Gods hand op u rusten in de zorg, de hulp en het meeleven van vele mensen," Vervolgens zalfde de priester hen op het voorhoofd en de handen en bad: "Moge door deze zalving de Heer u vervullen met de kracht van Zijn Geest. Hij moge u al uw tekortkomingen vergeven, de last van uw jaren verlichten en u eeuwig leven schenken. Amen." Daarna wees de priester erop, dat deze ziekenzalving de deelnemers ook met de grote kerkgemeenschap verbond, met name door middel van de oliezegening op Witte Donderdag en door het uitspreken van de geloofsbelijdenis. De thema's van kracht en bemoediging keerden terug in het gebed over de gaven als ook in het eucharistisch gebed. Aan het slot van de viering waren er aparte voorbeden voor de zieken, de ouderen, de eenzamen en de stervenden. Na afloop was er in de ontmoetingsruimte van de kerk nog een ontspannen samenzijn onder het genot van een kop koffie en iets lekkers.

Weerstand

Dit 'sacrament van de bemoediging' stuitte bij enige bejaarde parochianen ook wel op weerstand: "Wat denkt men wel: dat wij al doodgaan...?!" Tijdens de evaluatie is afgesproken de volgende keer in het uitnodigingenbeleid daar nog nadrukkelijker rekening mee te houden.

Overigens zijn er meerdere pastores die zo'n algemene zalving ter bemoediging van ouderen als een devaluatie ervaren daar zij de mening zijn toegedaan dat de kracht van dit sacrament primair in stervenssituaties blijkt.⁵⁶

Die ambivalentie van dit sacrament werd ook duidelijk toen na de rampzalige ramp in een Volendams café in de Nieuwjaarsnacht 2001, de pastoor slachtoffers met olie zalfde en erbij zei dat hij dat niet deed omdat de betrokkenen al gauw zouden sterven, maar als hulp in de strijd die zij moesten voeren.

De ziekenzalving welke voorafgaat aan actieve euthanasie is ook zo'n heikel punt. De zalving dient hier duidelijk als laatste oliesel: lichamelijke genezing is onmogelijk. Nogal wat pastores voelen zich hierbij in een netelige situatie belanden, omdat actieve euthanasie niet in overeenstemming is met de leer van de kerk. Een spanning tussen de leer en het leven en tussen het eigen geweten en de 'dood op bestelling.'

4.8 De feitelijke bedienaar van de ziekenzalving

⁵⁴ Jak. 5, 13-16a

⁵⁵ Mt. 11, 25-30

⁵⁶ L. Fijen: *Het wonder van Maartensdijk. Hoe een kleine gemeente leeft met God* (Baarn 2001) 57.

In zieken -en verpleegtehuizen is de ziekenzalving een belangrijke taak van pastores, of dat nu ziekenhuispastores zijn of pastores die van buiten komen. Dikwijls gaat het hierbij weer om het traditionele laatste oliesel, 'de bediening.' Het sacrament wordt dan vaak met spoed voltrokken, soms midden in de nacht. De naaste familie is hierbij dikwijls aanwezig. Een bijzonder voorbeeld vind ik de viering in geval van de ziekte van Alzheimer. Dan kan zij ter sterking van de zieke en diens partner dienen en eventueel de overgang van het vertrouwde woonhuis naar het verpleegtehuis markeren.⁵⁷

De feitelijke bedienaar van de zalving is lang niet altijd een priester. Dat blijkt vooral in grote ziekenhuizen, waar de pastorale teams meestal uit verschillende geestelijke verzorg(st)ers bestaan, zowel gewijd als niet gewijd. Katholieke en protestantse voorgangers werken dikwijls hecht samen, ook op liturgisch gebied. De afdelingen zijn vaak over de pastores verdeeld. Menig patiënt maakt het niet uit of de pastorale zorg is toevertrouwd aan een priester, een pastoraal werk(st)er of een dominee. Het gaat hen dan op de eerste plaats om de aandacht en het vertrouwen, niet om de denominatie. Daarom komt het regelmatig voor dat niet-gewijde pastores rooms-katholieke patiënten zalven.

Dit leidde ertoe dat in december 2000 de pastoor van Millingen aan de Rijn een kort geding aanspande tegen het Radboud ziekenhuis in Nijmegen en tegen een gereformeerde predikante die daar werkte. Hij eiste dat de rechter zou verbieden dat de dominee voortaan nog rooms-katholieke patiënten zou zalven. De rechter vond echter dat de dominee, die naar eigen zeggen zich aan de patiënten altijd als protestants pastor voorstelde, niet onrechtmatig had gehandeld en verwierp de eis van de Millingse pastoor.⁵⁸

Naar aanleiding hiervan schreef de plaatselijk bisschop van 's-Hertogenbosch, Mgr. drs. A. Hurkmans, in februari 2001 een brief aan ziekenhuizen en zorginstellingen in zijn diocees, waarin hij stelt dat een viering waarin geen ambtelijk priester, maar een 'niet-bevoegde' voorgaat geen geldig sacrament is.⁵⁹

De vraag naar de bedienaar krijgt weer een ander antwoord in sommige vieringen bij mensen thuis waarbij niet alleen de zieke, maar ook alle andere aanwezigen met olie worden gezalfd en niet alleen de pastor zalft, maar alle aanwezigen elkaar zalven.⁶⁰

Behalve medische hulp zijn goede zorg en aandacht voor de zieken vanuit de parochiegemeenschap wezenlijk. Wanneer die ontbreken hangt de ziekenzalving mijns inziens min of meer in de lucht. Het gaat hier om de vraag naar de

⁵⁷ C. Menken-Bekius: *Werken met rituelen in het pastoraat* (Kampen 2001) 90-96.

⁵⁸ *Trouw* 12 december 2000, 12; 13 dec. 2000; 9 februari 2001; 29 oktober 2001

⁵⁹ *Leven geven en ontvangen. Brief van bisschop Hurkmans rond de zorg voor zieken en stervenden* ('s-Hertogenbosch 2001) 14-16

⁶⁰ C. Menken-Bekius: *Rituelen in het individuele pastoraat* 170

draagkracht van de gemeenschap. Enerzijds valt op dat kerkelijke activiteiten in de huidige tijd marginaal worden en dat het streven naar herstructurering van parochies of pastorale eenheden in grotere geografische verbanden voor velen meer afstand schept. Anderzijds ziet men gelukkig dat onder meelevende parochianen netwerken van contacten en zorg ontstaan en dat zogenaamde leken tot pastor voor elkaar kunnen worden.

Hoofdstuk 5

Ziekenzegening als pendant van ziekenzalving

5.1 Bijbels-Theologische gezichtspunten van het zegenen

Niet alle zegen komt 'van boven'. Wel wordt in het bijbelse denken de zegen vrijwel altijd in verband gebracht met de Allerhoogste. Voor zover mensen

actief handelend bij het zegenen betrokken zijn, smeken zij Gods zegen af of treden zij in opdracht van God bemiddelend op, zoals bijvoorbeeld bij de priesterzegen:

*De HEER zei tegen Mozes: 'Zeg tegen Aäron en zijn zonen dat zij de Israëlieten met deze woorden moeten zegenen: "Moge de HEER u zegenen en u beschermen, moge de HEER het licht van zijn gelaat over u doen schijnen en u genadig zijn, moge de HEER u zijn gelaat toewenden en u vrede geven." Als zij mijn naam over het volk uitspreken, zal ik de Israëlieten zegenen.'*⁶¹

Men is er zich van bewust dat een mens niet over de zegen kan beschikken, deze kan enkel en alleen door God gerealiseerd worden. Zegen is daarom in de eerste plaats gave van God.

In de loop van de tijd heeft het begrip zegen een zekere ontwikkeling doorgemaakt en zijn er verschuivingen opgetreden in de betekenis van dat woord. In de verhalen van de Aartsvaders is herkenbaar dat de zegen oorspronkelijk beschouwd werd als gave van vruchtbaarheid van de velden en een rijk nakomelingschap. De vraag of de vrouw een zoon zal baren verwijst naar de vraag of Israël toekomst zal baren; breder, of de mensheid heilsperspectief heeft. Abraham is een door God gezegende, omdat Sara hem een zoon gebaard had toen ze al oud was.⁶² Deze opvatting van zegen wordt later in verband gebracht met God en zijn volk.

Ook in de wijsheidsliteratuur wordt veelvuldig over zegen gesproken. Hier is niet het volk als geheel drager van de zegen, maar de enkeling wordt een zegen in het vooruitzicht gesteld.

'Zijn nageslacht geniet aanzien in het hele land, de oprechten worden gezegend.'⁶³

In het Nieuwe Testament treden opnieuw enkele verschuivingen op, beter gezegd worden aan het begrip zegen nieuwe facetten toegevoegd. Enerzijds wordt het woordgebruik en bestaande praktijken overgenomen: Jezus zegent kinderen⁶⁴, Hij spreekt de zegen uit bij de maaltijd⁶⁵ en Hij zegent zijn volgelingen bij zijn heengaan⁶⁶.

De discipelen worden niet alleen uitgezonden met de boodschap van het komende Rijk, maar ook met de werkzame vredesgroet, overeenkomstig de dubbele opdracht om te prediken en te genezen. De zegen krijgt betekenis daar waar de boodschap mensen bereikt⁶⁷.

⁶¹ Num. 6: 22-27

⁶² Gen. 24: 36

⁶³ Ps. 112: 2

⁶⁴ Mar. 10: 13-16

⁶⁵ Mar. 6: 41

⁶⁶ Luc. 24: 50v

⁶⁷ Mat. 10

Anderzijds wordt de zegen nadrukkelijker gebonden aan de persoon en het werk van Jezus. Daarmee wordt de lijn, die al in het Oude Testament zichtbaar werd, van een gepersonifieerde en heilshistorische interpretatie van zegen doorgetrokken. De zegen van Abraham krijgt een bijzondere toespitsing:

'U bent de erfgenamen van de profeten; met uw voorouders heeft God zijn verbond gesloten toen Hij tegen Abraham zei:

*"In jouw nageslacht zullen alle volken op aarde gezegend worden." God heeft zijn dienaar allereerst voor u laten opstaan en hem naar u gezonden om ieder van u die zich afkeert van zijn slechte daden te zegenen.'*⁶⁸

Aan het slot van de brief aan de Romeinen⁶⁹ kondigt Paulus zijn komst aan 'met de volle zegen van Christus' en brengt daarmee tot uitdrukking dat zijn komst in de kracht van Christus de groei en bloei van de gemeente zal dienen. De zegen wordt op een andere manier christelijk geïnterpreteerd op plaatsen waarover het erven van de zegen gesproken wordt: het heil aan het einde der tijden dat door de opstanding van Christus veilig gesteld is in de hemel⁷⁰. Zij die het eindgericht doorstaan worden daarom door Jezus ook de 'gezegenden mijns Vaders' genoemd⁷¹. De blijde boodschap van de dood en opstanding van Jezus Christus houdt in, dat de macht van Gods zegen reikt tot over de grens van leven en dood, maar ook dat het gezegend-zijn nergens aan af te lezen is en verborgen kan zijn in kruis en dood⁷²

5.2 Zegen als handeling van mensen

Zegen is niet alleen gave van God. In de bijbel zijn het vaak mensen die een zegen uitspreken. Melchizedek en Mozes zijn zulke mensen. Een ontmoeting of een afscheid is een geëigend moment om een zegen uit te spreken. Indrukwekkend vind ik de beschreven kennismaking van Jakob en de farao, waarbij de schaapherder de koning van Egypte zegent bij zijn aankomst en bij zijn vertrek⁷³. In dit verband valt mij de grote verwantschap op tussen groet en zegen, niet in de laatste plaats vanwege de inhoud van beide: 'alle goeds'. De tekst van de Aäronitische zegen laat goed uitkomen wat een zegen inhoudt: geborgenheid (behoed worden), genade (vergeving) en sjalom (vrede en gerechtigheid).

In veel moderne talen klinkt de samenhang tussen groet en zegen nog door: 'Good-bye' - een verbastering van 'God be with you' -, 'God bless you', 'Grüss Gott',

⁶⁸ Hand. 3: 26

⁶⁹ Rom. 15: 29

⁷⁰ I Petr. 1: 3e.v.

⁷¹ Mat. 25: 34

⁷² C Westermann, 1981, Arnoldshainer Konferenz

⁷³ Gen. 47: 7-10

'Adieu', 'Adiós', 'Sjalom'. Afhankelijk van de context wordt het woord zegenen in de bijbel dan ook soms vertaald met begroeten of afscheid nemen⁷⁴.

Zegenspreuken zijn vaak een uiting van dankbaarheid of bewondering. Zo spreekt Saul zijn dank uit tegenover de mannen die hem meedelen waar David verblijf houdt: 'Moge de Heer u zegenen, u bent tenminste met mij begaan'. Waar de dankbaarheid of bewondering God geldt wordt zegenen vaak vertaald met loven of prijzen, zoals bijvoorbeeld bij de lofzang van Zacharias: 'Geprezen zij de Heer, de God van Israël, hij heeft zich om zijn volk bekommerd en het verlost.' Zegenen gaat heen en weer, is wederkerig: de zegen die God aan mensen schenkt, brengt mensen ertoe God te zegenen.

Een bijzondere rol speelt de zegen in gezinsverband, waarbij het met name de vader is die familieleden zegent. De vaderlijke zegen geeft de door God geschonken levenskracht door aan een volgende generatie, met name aan de eerstgeborene, hetgeen ook een overdracht van bezitsrecht inhoudt⁷⁵. Op soortgelijke wijze geeft de vader aan het begin van een reis een zegen mee. Zo wordt verteld dat Isaak zijn zoon Jakob zegent als hij een vrouw gaat zoeken⁷⁶. Jakob zegent de zonen van Jozef onder handoplegging⁷⁷. Wanneer Jezus kinderen zegent, gaat ook dat gepaard met een handoplegging⁷⁸.

Naast de beslotenheid van de familiekring heeft de zegen zijn plaats gehad in het kader van de openbare eredienst. De opvatting dat het uitspreken van de zegen een voorrecht is van de priester is pas in de jongere geschriften van het Oude Testament terug te vinden. Deuteronomium 10:8 zegt daarover: 'In die tijd wees de Heer de stam Levi aan om de ark van het verbond met de Heer te dragen, om voor hem dienst te doen en in zijn naam de zegen uit te spreken.' De formulering van de priesterzegen maakt duidelijk dat God de handelende persoon is: 'Als zij mijn naam over het volk uitspreken, zal ik de Israëlieten zegenen.' De priester beschikt niet over een machtswoord. Dat wordt ook zichtbaar in de gebedshouding die hij aanneemt: hij zegent met opgeheven handen, bidt als het ware om de zegen, al geschiedt dat bidden op hoop van zegen, in het vaste vertrouwen dat God op zijn woord zegen zal schenken. Volgens Lucas⁷⁹ zegent Jezus de leerlingen bij zijn hemelvaart als bij de priesterzegen.⁸⁰

⁷⁴ I Sam. 25: 14; Gen. 47: 10

⁷⁵ Gen. 27

⁷⁶ Gen. 28: 1

⁷⁷ Gen. 48: 14

⁷⁸ Mar. 10: 16

⁷⁹ Lc. 24: 50

⁸⁰ C. Westermann, Arnoldshainer Konferenz 1995

5.3 Pastoraal-Theologische overwegingen

Zegenwoord

Kenmerkend voor een zegen is dat de woorden die worden uitgesproken gepaard gaan met bepaalde gebaren. Woorden en handeling vormen een twee-eenheid. In het Hebreeuws 'dabar': woord en daad. Er gebeurt iets aan en met mensen. Het is een essentieel onderdeel van iedere viering. Mede omdat de bedienaar zich bij de ziekenzegening rechtstreeks richt tot de zieke, wordt deze vorm van zegening als zeer indringend ervaren: "God de Vader zegene u. De Zoon van God geneze U. De heilige Geest verlichte u". Ook de woorden van de Aäronitische zegen hebben, zo beleef ik, zo'n impact: "Moge de Heer u zegenen en u beschermen, moge de Heer het licht van zijn gelaat over u doen schijnen en u genadig zijn, moge de Heer u zijn gelaat toewenden en u vrede geven." De profeten van Israël zijn er niet voor teruggeschrokken om hun eigen woorden te voorzien van het label 'zo spreekt de Heer'. Daarmee belijden zij het geloof in de overmacht van de liefde, de kracht van Godswege. Juist omdat mensen weet hebben van de gebrokenheid van het bestaan, omdat wij vaak zo liefde -en genadeloos met elkaar omgaan, is het ontvangen van de zegen pastoraat bij uitstek. Dat besef wekt en versterkt de behoefte aan bemoediging, hoop en vertrouwen om het vol te houden in lief maar óók in leed.

Zegenhandeling

De zegenhandeling ondersteunt en versterkt het zegenwoord, samen vormen zij de zegen, het is een fysiek gebeuren. Aan het einde van de viering gaan wij bij het uitspreken van de zegen staan. Niet omdat het zo hoort of omdat de voorganger daartoe oproept - alhoewel dat ook wel zal gebeuren -, maar omdat het een passende houding is, die vooral eerbied uitdrukt. Ook de lichaamshouding van de voorganger is sprekend, laten zien wat er gebeurt, het verdiept zo het gesproken woord. Overigens kan het in negatieve zin ook afbreuk doen, in onze lichaamstaal zijn we soms oprechter dan met onze mond. De uitgestrekte armen kunnen iets hebben van uitstraling, anderen laten delen in kracht, of kunnen een teken zijn van hulpeloosheid, aangewezen zijn op de hulp van de a(A)nder. Jezus, hangend aan het kruis, verenigt beide elementen in zich. Zie daar weer het rijke van onze traditie, wanneer de zegen wordt afgesloten met een kruisteken. Gaat de zegening van een zieke gepaard met handoplegging, dan gaat door die lijfelijkheid de gewaarwording van aangeraakt worden een nog belangrijkere rol spelen, immers aangeraakt worden veronderstelt een hoge mate van intimiteit. Wanneer Rembrandt de thuiskomst van de verloren zoon uitbeeldt, laat hij de zoon knielen aan de voeten van zijn vader, die liefdevol zijn handen, één vrouwelijke en één mannelijke hand, op zijn zoon legt. In de evangeliën raakt Jezus vaak mensen aan als een teder gebaar van nabijheid en solidariteit. Het overkomt in onze moderne samenleving vele mensen zelden of nooit dat een hand hen liefdevol en zegenend aanraakt. In onze zo sterk competitieve wereld, waarin men vaak hard moet zijn om zich te kunnen handhaven en waarin echte aandacht en zorg voor de ander dikwijls zeldzaam is, ballen handen zich wel vaak

samen tot vuisten, kunnen handen oneerbiedig grijpen en schenden, is er voor velen maar zelden een hand die bemoedigend, troostend en liefdevol op hen wordt gelegd. Hoeveel mensen hunkeren daar niet naar?

5.4 De rooms-katholieke traditie

In de traditie van de kerk is het verlenen van de zegen een ambtshandeling van priesters geworden. Daarmee is de lijn die zich al in het Oude Testament aftekent, namelijk dat zegenen een voorrecht van priesters is, doorgetrokken. Dat betekent overigens niet dat het geven van de zegen uitsluitend voorbehouden zou zijn aan geestelijken, evenmin als dat, zoals we zagen, in Israël het geval was. Zelf ben ik opgegroeid met de zegen van mijn ouders voor het slapen gaan en ook wij hebben bij onze kinderen die traditie, een kruisje met wijwater op het voorhoofd, voortgezet. Dergelijke, naar mijn mening uitermate zinvolle rituelen, zijn in de protestantse geloofstraditie vrijwel geheel verloren gegaan, maar zijn jammer genoeg ook in onze katholieke traditie aan ernstige corrosievorming onderhevig.

Wel zie ik af en toe dat er pogingen worden ondernomen om op dit punt aan het algemeen priesterschap van alle gedoopten een nieuwe invulling te geven. Onlangs was ik aanwezig bij een trouwdienst in de lutherse kerk. Daarin werd het bruidspaar door ouders, broers en zussen, de voorzitter van de kerkeraad en de voorganger samen gezegend. Eerst sprak de dominee een korte zegenwens over het bruidspaar uit en vervolgens deden ze dat samen onder handoplegging. Een indrukwekkend ritueel.

Zegening van zieken

Zegeningen komen dus al voor in het Oude Testament. Je zou kunnen zeggen dat de ziekenzalving gebouwd is op het fundament van de zegeningen. De oorsprong van de ziekenzegening gaat terug op het optreden van Christus en de apostelen.

Terwijl de sacramenten, volgens het Romeins ritueel, in het algemeen een expliciete heiliging van het menselijk leven zijn tot opbouw van het Lichaam van Christus, kent de kerk ook andere heileringen, zoals zegeningen. Ze zijn een hulp om God overal, in allerlei omstandigheden van het leven, als de zeer nabije God te kunnen ervaren.

De ziekenzegening kan meerdere elementen omvatten: een Schriftlezing, een psalm, een gebed van medeleven, verzoening of bemoediging (kruisje), het Onze Vader. De ziekenzegening kan worden gegeven door een pastoraal werk(st)er, een diaken of een medegelovige die namens de kerkgemeenschap optreedt. 'De ziekenzegening en het sacrament van de ziekenzalving zijn van elkaar naar hun aard onderscheiden, maar zij bemiddelen beide, elk op eigen wijze, aan de zieke Gods nabijheid en bescherming. Ze vormen een cruciaal moment in de zorg voor de zieke.'⁸¹

⁸¹ Rondom het sterven van een christen, Pastorale handreikingen Aartsbisdom Utrecht, november 2003

In Christus' naam

Soms vraag ik mij wel eens af of de kerk zich wel voldoende realiseert welke krachten haar geschonken zijn om mensen tot zegen te zijn. Juist omdat mensen weet hebben van de gebrokenheid van het bestaan, omdat wij vaak zo liefde -en genadeloos met elkaar omgaan, is het ontvangen van de zegen sacramenteel en pastoraat pur-sang.

Het haalt het beste in de mensen naar boven. Zoals reeds gezegd in hoofdstuk 1.9 is het goed ons te beseffen dat de vaststelling van de zeven sacramenten een geleidelijk proces in de kerk is geweest. 'Het leven was er eerst, de sacramenten kwamen later.' Het hadden ook andere 'heilige tekenen' kunnen zijn, zoals mijns inziens de zegen. Immers, een sacrament is niets meer of minder dan een heilsgeheim van God en daarvan is er maar één: Christus, het Woord van God. Christus is echter geen mathematisch punt, maar Gods handelen zelf. Al wat de kerk in zijn naam en volmacht doet lijkt mij sacrament. Zo bezien zou je kunnen zeggen: wie een ander zegent, voltrekt een sacramentele handeling, want hij doet het in Christus' naam.

Hoofdstuk 6

De diaken als dienaar van Christus

6.1 Allen zijn dienaar

Van de priester zegt men dat hij optreedt in naam van Christus Hoofd en Herder, Denaar en Bruidegom. Het woord 'Denaar' vormt hier een bepaling bij 'Hoofd' en duidt op de manier waarop Christus hoofd van zijn lichaam de Kerk is, namelijk door te dienen. Jezus zegt het van zichzelf: "Want ook de mensenzoon is niet gekomen om gediend te worden, maar om te dienen en zijn leven te geven als losgeld voor velen."⁸² In het Grieks staat er 'diakoneo', afgeleid van het zelfstandig naamwoord 'diakonos', hetgeen dienaar betekent. In de Lucas-versie⁸³ betreft Jezus uitdrukkelijk de naam 'diaken' op zichzelf: "Maar ik ben in jullie midden als iemand die dient". Lucas vertelt dat Jezus tijdens het laatste avondmaal de beker nog niet had rondgedeeld en het brood nog niet had gebroken, of er ontstond al onenigheid aan die tafel. Wie van hen was het belangrijkste? Bij Marcus en Matteüs speelt het verhaal zich echter af wanneer op weg is naar Jeruzalem; Jakobus en Johannes vragen dan om bevoorrechte posities in de eeuwigheid en zorgen daarmee voor onenigheid onder de leerlingen. Lucas' benadering, de verbinding met het laatste avondmaal, vergroot de dramatiek echter enorm. Jezus' lichaam wordt als brood gebroken en zijn bloed als wijn rondgedeeld. Heel zijn leven en dus ook zijn lijden en sterven staan in dienst van het heil, van de bevrijding van alle mensen. Jezus erkent uitdrukkelijk dat wat nu te gebeuren staat, verbonden is met de komst van het Rijk van God.⁸⁴ Zoals zijn leven getekend is door in woord en daad dit Rijk aan te kondigen en te verwerklijken, zo geldt dit op bijzondere wijze voor zijn lijden en sterven. Dat lijden en sterven dat wij gedenken in de eucharistieviering, sticht zo een heilzame tafelgemeenschap. En in die gemeenschap is geen plaats voor de heerschappij zoals koningen en machthebbers die uitoefenen. De rollen worden omgedraaid. De dienaar wordt het belangrijkste.

⁸² Mc. 10, 45

⁸³ Lc. 20, 27

⁸⁴ Lc. 22, 18

Wat Jezus zijn leerlingen hier voorhoudt, is geldig voor allen die in zijn Naam gedoopt zijn. Niemand zal de ander onderdrukken of onrechtmatige macht uitoefenen. Maar nog meer is, denk ik, deze opdracht gericht aan al degenen die een verantwoordelijke positie in de Kerk innemen en daartoe soms ook gewijd zijn. De priester wordt geacht hoofd te zijn als dienaar. Alvorens priester te worden gewijd, wordt hij diaken gewijd. Diaken blijft de priester altijd, de priesterwijding wast de diakenwijding niet af. De benaming 'transeunt diaken', wat betekent 'diaken van voorbijgaande aard', leidt naar mijn mening dan ook gemakkelijk tot misverstanden.

Ruim veertig jaar geleden heeft de Kerk het oude ambt van het permanente diaconaat weer hersteld. En als transeunt diaken een ongelukkige benaming is, dan lijkt mij dat ook opgaan voor permanent diaken. Wellicht heeft het met de weerbarstigheid van de werkelijkheid te maken.

6.2 Dienende navolging

Het uitgangspunt is dat de Kerk één wijdingssacrament kent waarin drie wijdingsorden worden onderscheiden: het episcopaat, het presbyteraat en het diaconaat. Priesters en diakens worden beschouwd als medewerkers van de bisschop, waarbij van de diaken uitdrukkelijk wordt vermeld dat hij op een lagere hiërarchische rang staat dan de priester. Hem worden de handen opgelegd, niet voor het priesterschap maar voor het dienstbetoon. Het profiel van dit dienstbetoon werd destijds niet zo scherp bepaald. Het woord diaconie werd zelfs in veel algemenere zin gebruikt dan wij tegenwoordig gewend zijn, zoals in de uitdrukking 'diaconie van de liturgie, het woord en de liefdewerken' waarmee de diaken wordt belast, naar voren komt. Onder de specifieke taken welke de diaken worden toevertrouwd, vallen de bediening van het doopsel en de inzegening van het huwelijk op, maar ook het onderricht en de aanmoediging van het volk. Daarbij wordt de heilige Polycarpus geciteerd, die juist verwijst naar Christus Dienaar: "Om barmhartig en vol ijver te zijn en voort te schrijden in de waarheid van de Heer, die de Dienaar van allen geworden is."⁸⁵

6.3 Niet uit -en voor zichzelf

De navolging van Christus vindt voor de diaken dus juist plaats in de navolging van zijn dienaarschap dat op allen gericht is. Zoals de presbyter optreedt in naam van Christus Hoofd, zo treedt de diaken op in naam van Christus Dienaar. Mijn bisdom, het aartsbisdom Utrecht, verbindt hieraan een interessante en veelzeggende onderscheiding tussen twee kerkelijke typen die elkaar nodig hebben en aanvullen. Het ene type is dat van de ontvangende Kerk, de Kerk die

⁸⁵ Henk. J.M. Schoot, over de diaken in: *Over Jezus, een naam die leven geeft*, p.115-131. Lannoo, Tielt 2006

het besef heeft dat al wat in haar leven van blijvende waarde is, niet uit haarzelf voortkomt, maar ontvangen is. Het is ontvangen van Christus die aan zijn bruid de openbaring van zijn wijsheid, de sacramentele heiliging van het leven, en goddelijke leiding schenkt. Door juist in dit opzicht Christus te representeren betekent het presbyteraat voor de Kerk een blijvende herinnering aan het feit dat zij 'niet uit zichzelf is.' Het diaconaat representeert Christus juist in zijn dienende gestalte. Het diaconaat herinnert daarmee de Kerk aan het heilige feit dat zij er 'niet voor zichzelf is.' Ook geeft het sacramenteel uiting aan de vaste overtuiging dat de Kerk een dienende Kerk is die zich inzet voor het recht van de behoeftigen.

De diaken is niet de enige die de sociale agenda van de Kerk voortdurend onder de aandacht brengt, die probeert om de Kerk voor de problemen van de maatschappij te interesseren, die een brugfunctie vervult naar groepen van mensen die de Kerk bijzonder nodig zouden kunnen hebben. Hij probeert anderen te stimuleren, hierin mee te doen én hij maakt dat werk zichtbaar, sacramenteel zichtbaar; op de altaartafel, in de verkondiging en dagelijks onderweg.

6.4 Niet nuttig, wel van grote betekenis

De vraag die je wel hoort wat nu eigenlijk het nut van het diaconaat is dus mogelijk beantwoord in wat zojuist is verwoord: het sacramenteel gestalte geven aan een dienende Kerk. Maar tegelijkertijd bekruipt je de gedachte dat het denken in termen van opbrengst en nut, van prestatie en doelmatigheid, het kerkelijk ambt in het algemeen en dat van het diaconaat in het bijzonder niet past. Hoe doeltreffend is genade? Hoe nuttig is de eucharistie? Wat hebben we nu eigenlijk aan de Kerk? Alleen al de vragen op zo'n manier stellen is ze beantwoorden: geen. Zo beschouwt heeft het diaconaat niet veel nuttigs, zoals het geen nut heeft een kaarsje op te steken voor een zieke of een bezoek te brengen aan een eenzame. De diaken die bijvoorbeeld zieken bezoekt, stelt Christus tegenwoordig, treedt op namens Christus, strekt de handen van Christus naar hen uit. Hij mag dat doen om wie hij is, en meer nog omwille van degene tot wiens gelijkvormigheid hij gewijd is. "Om aan de armen het goede nieuws te brengen, om aan de gevangenen hun vrijlating bekend te maken en aan blinden het herstel van hun zicht, om onderdrukten hun vrijheid te geven, om een genadejaar van de Heer uit te roepen."⁸⁶ Het mag dan misschien niet nuttig of doelmatig zijn, het heeft wel betekenis en onder omstandigheden kan die betekenis groot zijn.⁸⁷

⁸⁶ Lc. 4, 18-19; vgl. Jes, 1-2

⁸⁷ Henk. J.M. Schoot, over de diaken in: *Over Jezus, een naam die leven geeft*, p.115-131. Lannoo, Tielt 2006

6.5 Een nieuwe plaatsbepaling van het diaconaat

De afgelopen decennia is er dus in de katholieke kerk sprake van een toenemende aandacht voor de eigenheid van het ambt van diaken. De diaken pendelt als het ware tussen kerk en wereld. Hij brengt de zorgen van de armen naar het gebed en de offergave aan het altaar, en omgekeerd geeft hij leiding aan de kerkelijke inzet voor maatschappelijke problemen. Er lijkt geen enkele reden te bestaan, in tegenstelling van wat ik soms ervaar, de diaken te beschouwen als een hulpje in welke huishouding dan ook. Integendeel, hij lijkt eens te meer reden te hebben overtuigd te zijn van de goede papieren van het diaconaat. Daar komt nog iets anders bij. Liefdadigheid of caritas heeft in het nabije verleden de bijbetekenis van neerbuigendheid gekregen; sommige vormen van caritas leken veeleer de behoeften van de uitdeler te bevredigen dan oog en oor te hebben voor degene die in nood of gebrek leefde. Deze eenzijdige duale relatie, van boven naar beneden, wordt met de bemiddelende betekenis van diaconaat achterwege gelaten. Er ontstaat het beeld van een drievoudige relatie, namelijk die tussen de hulpbehoevende, de bemiddelaar-diaken, en Christus c.q. de Kerk.

Immers, de diaken treedt op namens Christus en de Kerk, niet namens zichzelf, terwijl andersom de zorgen van de hulpbehoevende door de bemiddelaar bij Christus worden neergelegd. Eenzijdigheid en afhankelijkheid zijn zo in de relatie hulpverlener – hulpbehoevende niet aan de orde.

6.6 Het diaconaat als specifiek dienstambt

Ik wil hier nogmaals Gisbert Greshake aanhalen, die zegt dat de ontwikkeling van de laatste jaren er een is die na (1) het dienstambt centraal te hebben gesteld, opgeschoven is naar (2) een complementaire opvatting met als perspectief (3) een zelfstandige representatie van Christus Diaken.⁸⁸ De conceptie van het diaconaat als dienstambt ziet de diaken eenzijdig als ondergeschikt aan de priester, die op zijn beurt ondergeschikt is aan de bisschop. Het diaconaat heeft slechts betekenis in relatie tot het priesterschap. Vandaar dat het nogal onduidelijk is waarom het eigenlijk een apart ambt zou moeten zijn. Een complementaire opvatting (2) verdeelt twee ecclesiologische 'bewegingen' over de twee ambten: het presbyteraat is concentrisch en verzamelt de gelovigen rond het altaar; het diaconaat is excentrisch en vormt de beweging van de kerk die naar buiten trekt, de wereld in. Een zelfstandige positie van het ambt, rustend op een zelfstandige representatie van Christus, is de leidende gedachte van de derde opvatting (3). Zij staat het verste af van het diaconaat als niet-specifiek dienstambt en schetst een tamelijk grote onafhankelijkheid ten opzichte van het presbyteraat.

⁸⁸ Lexicon für Theologie und Kirche, 3e editie, s.v. 'Diakon'.

Een dergelijke opvatting zou ook een wijziging van de bevoegdheden van de diaken indiceren. Met name de bevoegdheid om het sacrament van de zieken toe te dienen lijkt dan een logisch vervolg op de concentratie op de zorg voor zieken en stervenden.

Conclusies en aanbevelingen

In mijn bijdrage heb ik geprobeerd aan te tonen dat de diaken goede papieren heeft om het sacrament van de zieken te kunnen toedienen. Dat de bediening van dit sacrament aan de priester is voorbehouden hangt op de eerste plaats samen met een historische ontwikkeling waardoor deze rite vervlochten is geraakt met het sacrament van boete en verzoening. Mijns inziens is die koppeling geen voorwaarde. Belangrijk is voorts dat de te gebruiken olie door de bisschop is gezegend. In de jonge kerk lag het priesterlijke liturgische moment ook bij de zegening van de olie, niet bij de zalving zelf. De terugkeer naar deze vroegchristelijke praktijk stelt de discussie over de bedienaar van de zalving in een ander licht.

Wanneer men de argumenten om de diaken de bevoegdheid toe te kennen het sacrament van de zieken te bedienen steekhoudend vindt, dan komt ook de positie van de pastoraal werk(st)er in beeld. Zouden bijvoorbeeld ziekenhuis- en verpleeghuispastores, die namens de Kerk daar hun roeping beleven, maar niet gewijd zijn, en nadrukkelijk belast zijn met de zorg rond zieken, niet als 'buitengewone bedienaars' kunnen worden aangesteld? In de mate dat de Kerk hen mandateert om dit geestelijk ambt temidden van de zieken uit te oefenen lijkt het mij logisch en verantwoord hen ook te laten voorgaan in de sacramentele viering van de ziekenzalving. In de mate waarin de evolutie van het

zelfverstaan van de kerkgemeenschap deze 'pastores' duidelijk erkend worden als identificatiefiguren voor de gehele Kerk in de zorg voor de zieken, staat er theologisch toch niet veel meer in de weg om hen ook te laten optreden als sacramentele bedienaar?

Tenslotte, de kerk staat voor een beslissend keerpunt: het bestaande behouden, de regels aanscherpen en ons terugtrekken op onszelf als slinkende minderheid, 'als heilige rest', óf initiatieven nemen in het besef van de rijkdom van onze traditie en gedragen door het geloof dat God ook in onze tijd niet stil zit en dat de verrezen Heer werkt door zijn Geest. De wereld blijft God nog steeds ter harte gaan, en de Heer en de Geest werken nog steeds en komen nog steeds, niet om de wereld te veroordelen, maar om te redden wat verloren is (Joh. 3:17). Ons wordt als het ware gevraagd: 'Waar blijft nu Mijn kerk?' We zullen keuzes moeten maken die er toe doen, gezien zowel vanuit de opdracht van het evangelie als vanuit de kansen en uitdagingen van dit moment. Als we ons op de roeping van de kerk concentreren, volgt automatisch de noodzakelijke bijstelling van de kerkelijke organisatie en regels.

Eén ding is echter wel nodig; als van werkers aan de basis wordt gevraagd om zich te concentreren op een missionaire kerk en daarbij behorend pastoraat, dan mag toch van de kerkelijke leiding worden gevraagd dat daartoe minstens de ruimte wordt gegeven. Nog beter is het uiteraard dat de kerkelijke leiding daartoe stimuleert en inspireert.

Ten aanzien van sommige knelpunten, zoals het in deze scriptie behandelde dilemma van de ziekenzalving, lijken oplossingen voorhanden. Andere knelpunten zullen als een hypotheek op de toekomst blijven liggen. Maar als de hypotheek maar niet te hoog is valt er goed te wonen in een huis, bovendien is het altijd mogelijk deze later af te lossen.

Boven alles staat echter het visioen van het Rijk Gods, als dat wordt prijsgegeven is alles verloren. 'Uw Rijk kome.' Wanneer we die droom opgeven, leveren we de wereld uit aan verloedering en onszelf aan dodelijk cynisme.

Kom, heilige Geest,
vervul de harten van uw gelovigen
en ontsteek in hen het vuur van uw liefde.

Zend uw Geest uit
en alles zal herschapen worden
en Gij zult het aanschijn van de aarde vernieuwen.

Laat ons bidden:
God, Gij hebt de harten van uw gelovigen
door de verlichting van de heilige Geest onderwezen;

geef, dat wij door die heilige Geest
de ware wijsheid mogen bezitten
en ons altijd over zijn vertroosting mogen verblijden
door Christus, onze Heer.
Amen.

Bibliografie

- De Bijbel, De Nieuwe Bijbelvertaling met Deuterocanonieke Boeken, Katholieke Bijbelstichting, 's-Hertogenbosch 2004
- C.T.M. van Vliet, Kerk met twee ogen. Een katholieke ecclesiologie, Kampen Kok 2001
- Katechismus van de Katholieke kerk. De zeven sacramenten van de kerk, Utrecht 1995 (Licap/SRKK), 275-365
- Duitse katechismus voor volwassenen, het Spectrum 1986, p. 371-375
- De pastorale zorg rond de zieken en de ziekenzalving. Liturgie van de sacramenten en andere kerkelijke vieringen, Nationale Raad voor Liturgie 1986
- A. Blijlevens: 'Liturgie met zieken', deel 1, Baarn 1993
- R. Cabie, La Lettre de pape Innocent Ier à Decentius de Gubbio, 19 mars 416. Texte critique, traduction et commentaire, Louvain 1973
- G. Danneels, Rituelen in, sacramenten out?, Tijdschrift voor Liturgie 86 (2002) 306-322
- Kr. Depoortere, Sacramenten vieren (1) Waar het leven een icoon wordt; (2) Christus: God komt aan het woord; (3) de Kerk, de gedachtenis van de Verrezenen, in Collationis 24 (1994) 25-46; 151-174; 363-388

- Kr. Depoortere, Recente evolutie rondom de ziekenzalving, in *Concilium* 34, 98-108 (1998)
- Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Concilie, Leusden 1986, de constitutie over de liturgie (SC) en de dogmatische constitutie over de Kerk (LG)
- Zegeningen uit het romeins ritueel, een studieuitgave, Nationale Raad voor Liturgie 1986
- Rondom het sterven van een Christen, Dienst Communicatie Aartsbisdom Utrecht, november 2003
- Bisschoppelijke brief nr. 29, In Christus' naam. Herderlijk schrijven over woord, sacrament, ambt en wijding, Secretariaat van het RK Kerkgenootschap, Utrecht 1992
- Gerard Lukken, Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning op de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur, Gooi en Sticht 1999
- Hans Boerkamp, Afscheid van het leven. Gesprekken met stervenden, Uitgeverij Abdij van Berne, Heeswijk 2001
- Sacrosanctum Concilium nr 73
- Lumen Gentium, Dogmatische constitutie over de kerk, nr 11
- Bert Groen: 'Continuïteit en discontinuïteit van de ziekenzalving (2003)
- R. Kaczynski, Feier der Krankensalbung in Gottesdienst der Kirche Handbuch der Liturgiewissenschaft 7,2, 241-343, Regensburg 1992
- Beleidsnota 'Het profiel van het permanente diaconaat in het Aartsbisdom Utrecht', Centrum Diaconaat Dijnseburg, mei 2002
- Johan Van der Vloet, Roger Vandebroek, Het permanent diaconaat op zoek naar zichzelf. 35 Jaar diakens in Vlaanderen, Halewijn, Antwerpen 2006
- Hans Wijngaards, Vrouwen tot diaken gewijd. Historische feiten en actueel debat, Abdij van Berne Heeswijk 2006
- Henk J.M. Schoot, Over Jezus. Een naam die leven geeft. Lannoo, Tiel 2006
- Lambert Leijssen, Met de stille glans van Gods Geest. Sacramenten en postmoderniteit, Averbode
- C.F.G.E. Hallewas, Zegen vieren. Zegeningen van levensverbintenissen, Boekencentrum, Zoetermeer 1996
- L. Boeve, S. Van den Bossche, G. Immink, P. Post, Levensrituelen en sacramentaliteit, Gooi en Sticht, Kampen 2003
- C. Westermann, 1991, 9-97; Arnoldshainer Konferenz, 1995, 30-35
- Lexicon für Theologie und Kirche, 3^e editie, s.v. 'Diakon'.